

H L A S Y D Ě J I N

Svazek 1.

ERASMUS ROTTERDAMSKÝ

STEFAN ZWEIG

11-C-149

TRIUMF A TRAGIKA
Erasma Rotterdamského

PŘELOŽILI JOSEF HRDLIČKA A KLEMENT KRÁLÍK

SEMINÁRNÍ

hist.-práv.

knihovní

oddělení

VYDAL JAN LAICHTER V PRAZE 1937

ÚSTŘEDNÍ KNİHOVNA
PRÁVNICKÉ FAKULTY U. . .
STARÝ FOND 0511
Č. inv.:

Koupil od *pisatel*
Darem od *čís. Naše doba*
v za Kčs
Inv. čís: 6.644
Sign:

Obsah.

Poslání a smysl života	I
Ráz doby	II
Temné mládí	16
Podobizna	31
Mistrovská léta	40
Velikost a meze humanismu	52
Veliký protivník	69
Zápas o nezávislost	91
Veliké dohadování	104
Konec	117
Erasmův odkaz	128

Před 400 lety, roku 1536, zemřel Erasmus Rotterdamský. Byl tehdy v Čechách znám lépe, než jej známe my, a pomáhal také svými myšlenkami vytvářeti duchovní život našich humanistických i nehumanistických předků. Proto je zajisté spravedlivé, že ho vzpomínáme ve výročí smrti knihou trvaleji, než se může státi letnými vzpomínkami. To byl první důvod, proč jsme přeložili Zweigovu knihu. Závaznější však byl druhý důvod: Při čtení a rozhovorech o knize poznávali jsme v poměrech, prostředí a povahách líčené doby čím dále tím více obdob a podobností s poměry dneška a došli jsme k přesvědčení, že dnes, kdy celá Evropa se trhá ve dvě od kraje do kraje a kdy „trhlina proniká všemi národy, všemi městy, domy, rodinami a srdci“, že právě dnes je užitečné každé dobré slovo, které přispívá k tomu, aby bylo zabráněno hroznému rozdělení duchovního života.

V Olomouci, v září 1936.

Překladatelé.

Chtěl jsem se dovědět, zda Erasmus Rotterdamský je příslušníkem oné strany. Ale kterýsi kupec mi odpověděl: „Erasmus est homo pro se“ (Erasmus je vždy člověk nezávislý).

EPISTULAE OBSCURORUM VIRORUM 1515.

Poslání a smysl života.

ERASMUS ROTTERDAMSKÝ, kdysi největší a nejzářivější klenot svého století, je nám dnes, přiznejme si to, bezmála už jen pouhým jménem. V knihovnách odpočívají nerušeně jeho nesčetná díla, psaná humanistickou latinou, zapomenutým to jazykem mezinárodním; a snad jen jediné z nich, ač kdysi všechna byla světoznámá, mluví ještě i k dnešním pokolením. A také jeho osobnost, poněvadž je těžko srozumitelná a jen nejasně prosvítá z šera vzájemně si odporujících zpráv, byla značně zastíněna silnějšími a mohutnějšími postavami ostatních světových reformátorů a o jeho soukromém životě lze říci jen málo zajímavého. Muž tiché a neúnavné práce zřídka si vytvoří životnou biografii. Vždyť i jeho vlastní činnost upadla v zapomenutí a je skryta dnešní době, jako bývá zastavěn základní kámen budovy už hotové. Je tedy nutno už na počátku jasně a stručně říci, co si ceníme na velikém a zapomenutém Erasmu Rotterdamském ještě dnes a v dnešní době obzvláště: že byl ze všech spisovatelů a tvůrčích duchů Západu prvním uvědomělým Evropanem, prvním statečným přítelem míru, nejvýmluvnějším obhájcem humanistického ideálu, který miluje duchovní svět. A to, že byl přece poražen ve svém zápase o spravedlivější a k lepšímu dorozumění směřující výstavbu našeho duchovního světa, tento tragický osud spojuje Erasma ještě úže s naším bratrským cítěním.

Erasmus miloval mnoho věcí jako my: poesii, filosofii, knihy a umělecké výtvořry, řeči i národy, a neznaje rozdílů mezi nimi

miloval celé lidstvo pro jeho úkol spěti k vyšší mravnosti, a opravdu nenáviděl jen jednu jedinou věc na světě jako protiklad osvíceného rozumu: fanatismus. Poněvadž Erasmus ze všech lidí byl nejméně fanatický, duch ne sice nejvyššího řádu, ale přec jen nejobsáhlejších vědomostí, poněvadž jeho srdce, ač nepřekypovalo dobrotou, přece bylo plno spravedlivé laskavosti, spatřoval v jakémkoli projevu nesnášenlivosti dědičné zlo našeho světa. Byl přesvědčen o tom, že by bylo možno téměř všechny spory mezi lidmi a národy urovnati vzájemnou povolností bez násilí, neboť nepřesahují lidských možností. Každý téměř spor mohl by býti odklizen dorozuměním, kdyby nepřepínali válečného luku ti, kteří spor vyvolávají a zveličují. Proto potíral Erasmus jakýkoli fanatismus, v náboženství, národství či ve světovém názoru, vida v něm rozeného a zapřisáhlého ničitele každého dorozumění, nenáviděl všechny tvrdošíjné a omezené duše, ať už v kněžském oděvu nebo v profesorském taláru, lidi s klapkami na očích i zeloty jakékoli zájmové třídy či rasy, kteří vyžadují otrocké poslušnosti pro svoje mínění a každý odlišný názor prohlašují pohrdavě za kacífství nebo darebáctví. Jako sám nechtěl nikomu vnučovati svoje názory, tak rozhodně netrpěl, aby jemu bylo vnučováno jakékoli náboženské nebo politické vyznání. Samostatné myšlení bylo mu samozřejmou nutností. A vždy viděl tento svobodný duch znetvoření božské mnohovitvornosti světa v tom, jestliže někdo, ať už z kazatelny či z katedry, prohlašoval svoji vlastní osobní pravdu za poselství, které mu a jen jemu samotnému Bůh našeptal do ucha. A proto po celý život potíral ve všech oborech svou jiskřivou a pádnou inteligencí neomylnické fanatiky vlastního bludu, a jen zřídka kdy, ve šťastných chvílích, se usmíval jejich pošetilosti. V takových smírnějších okamžicích zdál se mu úzkoprsý fanatismus jen politování hodnou omezeností ducha, jedním z nesčíslných tvarů lidské „stultitiae“, jejíž tisíce odrůd a hříček tak rozkošně roztřídil a zesměšnil ve své „Chvále bláznovství“. Jsa člověk opravdu bez předsudků spravedlivý, chápal a dovedl politovati

i svých úhlavních nepřátel. Avšak v hlubinách své duše vždy Erasmus cítil, že fanatismus, tato nešťastná choroba lidské přirozenosti, mu zničí jeho vlastní ušlechtlejší svět, že zhubí i jeho vlastní život.

Vždyť posláním a smyslem života Erasмова bylo harmonické urovnávání protikladů v duchu humanity. Byl už od svého zrození povahou slučující, t. j. (vyjádřeno slovy Goethovými, jenž stejně jako on odmítal extrémny) byl povahou „komunikativní“. Každý násilný převrat, každý „tumultus“, každý temný davový svár protivil se v jeho citění jasnému světovému rozumu, jemuž oddaně sloužil jako jeho tichý a věrný posel. Zvláště válka se mu jevila neslučitelnou s morálně myslící lidskostí, poněvadž je nejhrubším a nejnásilnějším způsobem, jímž se vyrovnávají vnitřní protivy. Vlastní síla jeho trpělivého genia spočívala v onom zvláštním umění oslabovati konflikty dobrotivým porozuměním, nejasnosti zjasňovati, zmatky urovnávati, znovu budovati vztahy už rozvrácené a sjednocovati odlišné jednotlivosti k vyššímu celku. Z vděčnosti nazývali jeho současníci onu mnohonásobně účinnou vůli k dorozumění zkrátka „erasmovstvím“. A tomuto „erasmovství“ chtěl tento jediný člověk dobýti světa. Poněvadž spojoval v sobě všechny tvůrčí obory, jsa básníkem, filologem, theologem i pedagogem, považoval za možné spojití všechny, i zdánlivě nesmiřitelné protivy celého světa. Žádná sféra nebyla nedostupná nebo cizí jeho zprostředkujícím schopnostem. Pro Erasma neexistoval žádný morální, nepřeklenutelný rozpor mezi Ježíšem a Sokratem, mezi křesťanskou naukou a antickou moudrostí, mezi zbožností a mravností. On, posvěcený kněz, veden ideou snášenlivosti bral do svého duchovního nebe i pohany a stavěl je jako bratry vedle církevních Otců; filosofie mu byla druhou, právě tak čistou formou hledání Boha jako theologie, ke křesťanským nebesům vzhlížel s nemenší vírou, jako zřel s vděčností k řeckému Olympu. Renaissance a její citově radostné vzrůstání nejevila se mu, jako Kalvínovi a jiným zelotům, protivnicí refor-

mace, nýbrž její svobodnější sestrou. Nejsa v žádné zemi trvale usazen, ale ve všech zdomácnělý, první uvědomělý kosmopolita a Evropan, neuznával u žádného národa převahu nad ostatními, a poněvadž vychoval své srdce k tomu, aby hodnotilo národy jedině podle jejich nejušlechtilejších a nejvyšších duchů, podle jejich elity, jeví se mu všichni národové stejně milými. Soustřeďovati tedy všechny lidi dobré vůle ze všech zemí, ras a tříd k velikému společenstvu vzdělanců, tento ušlechtilý podnik uložil si za vlastní cíl života. A tím, že povznesl latinu, jazyk všech jazyků, k nové umělecké formě a k řeči dorozumivací, vytvořil evropským národům — nezapomenutelný to čin! — jednotnou mezinárodní formu myšlení a vyjadřování pro jedno světové historické období. Jeho široké vědění obracelo se vděčně k minulosti; jeho věřící srdce zírало s důvěrou do budoucnosti. Houževnatě odmítal všeliké barbarství světa, které trvalým nepřátelstvím vždy znova a znova s hloupou zlomyslností usiluje ničití plán Boží prozřetelnosti. Pouze vyšší, tvůrčí a formující sféra vábila jej bratrsky k sobě a považoval za úkol každého vzdělance šířiti a zvěčňovati tuto oblast tak, aby jednou objala celé lidstvo jednotným jasným jako nebeské světlo. Neboť to byla nejhlubší víra (a krásný, tragický omyl) raného humanismu: Erasmus a jeho žáci věřili v možnost pokroku lidstva osvícením a doufali, že jedince i celé lidstvo lze vychovati všeobecným šířením vzdělanosti, písma, studia a knihy. Tito raní idealisté byli plni dojemné a téměř náboženské víry, že lidskou povahu je možno zušlechtiti vytrvalým pěstěním knižního vzdělání. Jsa čistě knižním vzdělancem nepochyboval Erasmus nikdy o tom, že lze mravnosti učiti i dokonale se naučiti. A tak se mu zdálo, že problém dokonalé harmonisace života je rozřešen humanisací lidstva, o které snil, že už je zcela blízka.

Takovýto ušlechtilý sen byl s to, aby tehdy jako silný magnet přitahoval k sobě nejlepší lidi ze všech zemí. Vždyť prý každému morálně citícímu člověku se jeví jeho vlastní existence bezvý-

znamnou, ba zbytečnou bez utěšující myšlenky, bez onoho duší sílícího klamu, že on i jako jedinec může svou tužbou i činem přispěti nějak k všeobecnému umravnění světa. Naše přítomná doba je prý jen stupněm k vyšší dokonalosti, jen přípravou k životnímu procesu mnohem lepšímu. A jen ten se stává vůdcem své generace, kdo dovede tuto silnou naději v mravní pokrok lidstva oživit novým ideálem. Tak činí Erasmus. Chvíle byla neobyčejně příznivá jeho ideji evropského sjednocení v duchu humanity, neboť veliké objevy a vynálezy na přelomu století, renaissancí nově zrozené vědy a umění byly po dlouhé době opět jednou oblažujícím kolektivním zážitkem všech národů evropských. Po prvé zase po nesčetných letech ujařmení rázem povznáší celý západní svět důvěra v jeho poslání a ze všech zemí proudí nejlepší síly do řad humanismu. Každý chce býti občanem, světoobčanem v této říši vzdělanosti; císařové i papeži, knížata i kněží, umělci i státníci, mládež i ženy závodí ve snaze vzdělati se v uměních a vědách, latina se stává společnou bratrskou řečí, prvním esperantem duchů: po prvé — budiž zdůrazněna sláva tohoto činu — od doby zániku římské civilizace opět vyrůstá v Erasmově republice vzdělanců nová společná evropská kultura, po prvé není tu cílem bratrsky ideální skupiny ješitnost jednoho národa, nýbrž blaho celého lidstva. A tato touha duchů sjednotiti se vnitřně, snaha jazyků dorozuměti se jednou společnou řečí, snaha národů dosíci žádoucího uklidnění v mezinárodnosti, tento triumf rozumu je též triumfem Erasmovým, je jeho svatou, žel že jen krátkou a prchavou dějinnou chvílí.

S bolestí se tážeme: Proč se nemohlo udržeti toto čisté království? Proč stále jen tak málo vnitřní síly nabývají vznešené a humanitní ideály duchovního dorozumění, toto „erasmovství“, když lidstvo je dávno poučeno o nesmyslnosti nepřátelství? Nutno bohužel jasně poznati a doznati, že ideál, směřující jen k všeobecnému blahu, nikdy dokonale neuspokojuje široké masy lidové. V povaze průměrného člověka vyžaduje si

svého temného práva též nenávisť vedle pouhé moci lásky, a sobectví jedinců žádá si od každé ideje bezprostředního osobního zisku. Konkrétní, hmatatelné věci budou vždy masám srozumitelnější než abstrakta, v politickém světě vždy spíše najde ohlas takové heslo, které místo ideálu proklamuje nepřátelství, nějakou snadno pochopitelnou nápadnou protivu, která směřuje proti jiné třídě, jiné rase, jinému náboženství, neboť na nenávisti může fanatismus nejsnáze roznítiti svůj zločinný plamen. Naproti tomu ideál slučující, nadnárodní, panhumanní, jako je erasmovství, samozřejmě postrádá pro mládež, která chce bojovně hleděti protivníku tváří v tvář, optické názornosti a nikdy neskýtá onoho elementárního půvabu jako idea, která pyšně odlišuje, která pokaždé staví nepřítel mimo hranice vlastního území, mimo vlastní náboženské společenství. Budou tedy míti vždy snadnější práci partajníci, kteří ženou věčnou lidskou nespokojenost určitými směry; humanismus však, nauka Erasмова, v níž není místa pro zášť a vášně, která zaměřuje hrdinně své trpělivé úsilí na daleký a sotva viditelný cíl, jest a bude potud pouhým duchovním aristokratickým ideálem, pokud se nezrodí lid, jaký ona si vysnila, pokud se neuskuteční evropský národ. Přivrženci budoucího dorozumění lidstva, kteří jsou nejen idealisty, ale zároveň i znalci lidské povahy, musí nabýti přesvědčení, že jejich dílo je stále ohrožováno věčně irracionálním prvkem vášně, musí si býti obětavě vědomi, že útočný příboj fanatismu vždy znova v průběhu dob, vynořiv se z temné hlubiny lidských pudů, zaplaví a přetrhá všechny hráze. Téměř každá nová generace prožívá takový zvrat a je tedy jejím mravním úkolem, aby jej přetrvala bez vnitřních zmatků.

Osobní tragika Erasмова však byla v tom, že právě on, nejméně fanatický, ba protifanatický duch a zrovna v tom okamžiku, kdy se idea mezinárodní po prvé vítězně zastkvěla nad Evropou, byl stržen do nejprudších výbuchů nacionálně náboženských vášní davových, jaké se kdy v dějinách lidstva vyskytly. Obvykle nezasahují ony události, které považujeme za

historicky významné, až k živému uvědomení nejširších vrstev. I největší válečné vlny zasahovaly dříve jen jednotlivé národnosti, jednotlivá území, a obvykle při sociálních neb politických zmatcích mohl se vzdělanec držeti v ústraní od zmatků, nedbaje politických vášní. — Nejlepší příklad toho skýtá Goethe, jenž nerušeně tvoří svá duchovní díla uprostřed vřavy napoleonských válek. Občas však, velmi zřídka v jednotlivých stoletích, vznikají i tak prudká napětí protivných zájmů, že celý svět se roztrhne jako sukno ve dva kusy, a tato obrovská trhlina proniká každou zemí, každým městem, každým domem, každou rodinou, každým lidským srdcem. Převaha mas uchopí pak jedince se všech stran a strhne jej svým ohromným tlakem tak, že se nemůže ubrániti ani zachrániti před kolektivním bludem. Takový šílený náraz vln neponechá člověku v ústraní pevné opory. A takováto úplná rozdvojení světa mohou se vznítiti při protichůdných nárazech sociálního, náboženského neb kteréhokoli jiného duchovně teoretického problému, v podstatě však je slepému fanatismu jedno, oč se vznítí, chce jen planouti a hořet a vybíjeti tak nahromaděnou sílu nenávisti. A právě v těchto apokalyptických chvílích davového šílenství rozbíjí válečný démon pouta zdravého rozumu a řítí se s nespoutanou vášnivostí světem.

V takových strašných dobách davového šílenství a rozdvojení světa vůle jednotlivcova pozbývá odolnosti. Marně snaží se lidský duch uniknouti do oddělené oblasti rozumových úvah, doba ho přinutí, aby se postavil na pravici neb levici zápasníků, aby se přidal k tomu či k onomu houfu, k jednomu heslu či k druhé straně. Není pak třeba nikomu z těch statisíců a milionů bojovníků větší odvahy, síly a morální rozvahy v těchto dobách, než tomu, kdo stojí uprostřed, kdo se nechce podrobiti žádné jednostrannosti myšlení, žádnému bludu houfů. A tu počíná Erasмова tragédie. Jako první německý reformátor (a vlastně jediný, neboť ostatní byli spíše revolucionáři než reformátoři) snaží se obnoviti katolickou církev podle zásad roz-

umu. Ale proti němu, duchu dalekých obzorů, evolucionistovi, vysílá osud muže činu, revolucionáře Luthera, démonického štvance temné německé síly lidové. Jediným úderem své železné pěsti rozbíjí doktor Martin to, co se snažila zdrženlivě spojití jemná ruka Erasмова, ozbrojená pouhým perem. Na dlouhá staletí rozděluje se křesťanský evropský svět, katolíci proti protestantům, sever proti jihu, Germáni proti Románům — a v tomto okamžiku nemá německý západní člověk leč jednu volbu, jediné rozhodnutí: buď papežství nebo luterství, buď moc klíčů nebo evangelium. Ale Erasmus — a to je vskutku podivuhodný jeho čin — jediný z vůdců své doby se zdráhá zaujmouti stanovisko. Nepřikloní se k straně církve, nevstoupí do řad reformace. Vždyť je zavázán oběma: evangelickému učení, poněvadž je první požadoval a podporoval z přesvědčení, katolické církvi, poněvadž v ní hájil poslední formy duchovní jednoty hroučícího se světa. Avšak přehání se napravo i nalevo, napravo je fanatismus, nalevo fanatismus, a on, tak nezměnitelně protifanatický člověk, nechce sloužiti ani té ani oné přemrštěnosti, nýbrž jediné spravedlnosti, svému věčnému měřítku. Marně staví se jako prostředník do středu a tím na místo nejnebezpečnější, aby z tohoto sporu zachránil všelidské dobro a společné kulturní statky. Pokouší se holýma rukama míchat oheň a vodu, smířovati fanatika s fanatiky, tedy o věc nemožnou a proto dvojnásob obdivuhodnou. Zprvu nechápou v obou táborech jeho stanoviska, a poněvadž jeho řeč je umírněná, doufají, že ho získají pro svou věc. Jakmile však obě strany pochopí, že tento svobodný duch nebude přísahati na žádné cizí mínění, že neposkytne ochrany žádnému dogmatu, už se naň hrne zprava i zleva proud nenávisti a posměchu. A ježto Erasmus nechce k žádné straně, rozchází se s oběma, „Guelfové považují mě za Ghibellina, Ghibellinové za Guelfa“. Těžkou klatbu vyřkne nad jeho jménem protestant Luther, katolická církev pak dává na index všechny jeho knihy. Ale Erasma nepohnou ani hrozby ani nadávky k tomu, aby přešel k té neb

oné straně. Nulli concedo — k nikomu nechci patřiti — tomuto svému heslu zůstává věren až do konce, homo per se, muž nezávislý až do posledních důsledků. Umělec v erasmovském smyslu, tvůrčí duch, má býti osvíceným prostředníkem vůči politikům, vůdcům i svůdcům k jednostranné vášnivosti, má býti mužem umírněnosti a středu. Nesmí státi na žádné frontě, nýbrž bojuje jediné proti společnému nepříteli veškerého svobodného myšlení: proti jakémukoli fanatismu. Nesmí státi mimo strany, vždyť posláním umělce jest cítiti se vším, co je lidské, nýbrž nad stranami, au-dessus de la mêlée, potírati přepjatosti na té či oné straně a všude ovšem touž neblahou a nesmyslnou nenávistí.

Tento Erasmov postoj, tuto jeho nerozhodnost, či lépe řečeno úmyslnou neutralitu nazývali současníci i potomci zkrátka zbabělostí a posmívali se jasně myslícímu váhavci, že je vlašný a vrtkavý. A opravdu, Erasmus nenastavoval hrud celému světu jako nějaký pohádkový hrdina, takový nebojácný heroismus nebyl v jeho povaze. Uhýbal opatrně stranou a kolísal povolně jako třtina vpravo i vlevo, ale jen proto, aby nebyl zlomen, aby se mohl vždy znova vzpřímiti. Nenosi pyšně před sebou jako monstranci své příznání k nezávislosti, své „nulli concedo“, ale schovával je pod pláštěm jako zlodějskou lampičku; přikrčoval se v zákoutích a unikal tajnými cestičkami v nejdivočejších srážkách davových bludů. Největším ziskem však při tom bylo, že zachránil svůj duchovní poklad, svou neporušenou víru v hrozném orkánu nenávisti své doby, takže si mohli o tento malý, doutnající knot rozžehnouti svá světla Spinoza, Lessing a Voltaire i všichni pozdější Evropané. Jediný ze své duchovní generace zůstal Erasmus věrnější celému lidstvu než jediné čeledi. Zemřel vzdálen bitevního pole, nejsa příslušníkem žádné armády, ohrožován s obou stran, osamělý, opuštěný. Osamělý, avšak — a to je rozhodující — nezávislý a volný.

Ale historie nebývá spravedlivá k poraženým, nemiluje příliš muže umírněné, zprostředkující a usmířující, typy opravdové lidskosti. Jejimi miláčky jsou vášnivci, lidé bez míry, divocí

dobrodruhové ducha i činu: a přešla tedy skoro s pohrdáním přes tichého služebníka humanity. Na obrovitém obraze reformace stojí Erasmus v pozadí. Dramaticky naplňují svůj osud ostatní, všichni ti vášnivci ducha a víry: hyne Hus v záři plamenů, Savonarola na hranici ve Florencii, Servet vržený do plamenů zelotou Kalvínem. Každý má svou tragickou chvíli: Tomáš Münzer je drásán rozžhavenými kleštěmi, John Knox je přikován na svou galéru, Luther, široce jsa rozkročen a opřen o německou půdu, hřímá proti císaři a říši „Nemohu jinak“, Tomáši Morovi a Johnu Fisherovi tisknou hlavu k popravnímu špalku, leží tu Zwingli zabítý ohřebeným palcátem na bitevním poli u Kappelu, ti všichni jsou nezapomenutelné postavy, tak odolné ve své vášnivé víře, extatické ve svém utrpení, veliké svými osudy. Za nimi však široce rozhořuje se osudný plamen náboženského šílení. Zpustošené hrady v selské válce rouhavě svědčí pro Krista, jenž každým zelotou jinak byl nepochopen; rozmetaná města, vypleněné dvory třicetileté, ba stoleté války, tyto apokalyptické krajiny žalují k nebesům na pozemskou zmatenost myslí, jevící se zavilou tvrdošíjností lidskou. Avšak z této vřavy, poněkud v pozadí za velikými kapitány církevních zápasů a zřejmě od všech oddělena, prosytá jemná, lehkým smutkem obestřená Erasmova tvář. Nestojí u mučednického kolu, jeho ruka není ozbrojena mečem a rysy jeho tváře nejsou zbrázděny horkou vášní. Ale jeho jemný, blankytně modrý zrak, jak nám jej na věky malířsky zachytil Holbein, jasně se pozvedá a prohlédá vši tou vřavou lidských vášní až do našich stejně zneklidněných dob. Tichá resignace obestírá jeho čelo — ach, vždyť on zná tuto věčnou lidskou pošetilost; přece však lehký, sotva znatelný úsměv jistoty pohrává mu kolem úst; vždyť jemu, muži zkušenému, je jasné: každá vášeň nutně jednou skončí únavou. Jest osudem každého fanatismu, že se přežije. A věčný rozum, tichý a trpělivý, čeká a čeká. Častěji musí zmlknouti a ztichnouti, když ostatní nesmyslně zuří. Ale jeho čas přijde, přijde zcela jistě.

Ráz doby.

PŘECHOD z patnáctého století do šestnáctého je pro Evropu osudovou chvílí, jejíž rychlý, dramatický spád možno srovnávat i jedině s dobou dnešní. Rázem se rozšiřuje evropský prostor ve světový, objev stihá objev a nové pokolení plavců dohání svou odvážlivostí v několika málo letech, co jeho předchůdci za staletí promeškali svou lhostejností a nedostatkem odvahy. Jako na elektrických hodinách vyskakují čísla: 1486 pronikne Diaz jako první Evropan až k mysu Dobré Naděje, 1492 dospěje Kolumbus na ostrovy americké, 1497 Šebestian Cabot na Labrador, t. j. na americkou pevninu. Bílé plemeno ovládne nový kontinent; téměř současně pluje Vasco de Gama ze Zanzibaru do Kalkuty a objevuje námořní cestu do Indie, 1500 objeví Cabral Brazílii a konečně mezi rokem 1519 až 1522 podnikne a dokončí Magalhães nejpamátnější vrcholný čin, cestu prvního člověka kolem světa, ze Španělska do Španělska. Tak byla potvrzena oprávněnost názvu „zemské jablko“ Martina Behaima z r. 1490, prvního globu, jemuž se s počátku všichni vysmívali jako nekřesťanské hypotese a bláznivému dílu. Nejsmělejší čin dosvědčil nejodvážnější myšlenku. Tak se stal myslícímu lidstvu kulatý míč, na němž lidstvo dosud jako na neznámém území kroužilo hvězdným prostorem nejistě a stísněně, takřka přes noc skutečností, kterou možno poznati i procestovati. Moře pak, jež v mytické představě bylo jen nekonečně vlnící se modrou plání, stalo se poslušným živlem lidstva, změřeným a změřitelným. Rázem vznikne v Evropě smělost a podnikavost. Už nelze zastaviti, ba ani na okamžik přerušiti divoké

dostihy světových objevů. Po každé, kdykoli zahřmí děla cadizská nebo lisabonská na pozdrav vracející se lodi, proudí do přístavu zvědavé zástupy, aby uslyšely další poselství z nově objevených zemí, aby se podívovaly dosud nevídaným ptákům, zvířatům i lidem; s bázlivým údivem patří na obrovské náklady stříbra a zlata, všemi směry šíří se zvěst Evropou, která se stala přes noc střediskem a vládkyní celého světa duchovním hrdinstvím své rasy. Skoro současně prozkoumává Koperník tajemné dráhy hvězd nad zemí náhle zjasněnou a všechny tyto nové poznatky se šíří rychlostí dosud rovněž neslýchanou, pomocí nově objeveného knihtisku, do nejdlehlších měst a nejztracenějších samot Západu: po prvé zase po staletích prožívá Evropa kolektivní pocit štěstí a životního růstu. Za jedinou generaci nabyly základy lidského nazírání, prostor a čas, jiných měřítek a hodnot; a teprve zase na přelomu našich staletí prožíváme stejné přehodnocení životního rytmu následkem vynálezů, objevů, které stejně překotně zmenšují prostor a zkracují čas pomocí telefonu, radia, auta a letadla.

Takové náhlé rozšíření vnějšího světového prostoru nutně a samozřejmě způsobuje i mocnou změnu v oblasti duševní. Každý jedinec je mimo nadání donucen mysliti, počítati, ba i žíti v jiných dimensích. Ale než se mozek přizpůsobí této sotva pozorovatelné změně, už zase se mění citění: bezradný zmatek, zpola bázeň a zpola entusiastická závrať jest vždy první odpovědí duše, jestliže ztrácí náhle svou míru, jestliže všechny normy a formy, na nichž tkvěla jako na něčem trvalém, unikají jako preludy. Vše, co bylo jisté, stalo se přes noc pochybným, všecko včerejší tisíciletým přežitkem. Kolumbus a Magalhães způsobili, že Ptolemaiovým mapám země, nedotknutelnému a posvátnému dědictví dvaceti pokolení, smějí se už i malé děti; vědecká díla zeměpisná, astronomická, geometrická, medicínská neb matematická, která byla po tisíce let bez pochybování opisována a obdivována jako neomylná, pozbyla platnosti a byla překonána, všecka ta veteš vadne, ovanuta byvši horkým de-

chem nové doby. Je konec všem komentářům a disputacím, všechny staré autority padají jako roztrfštěné modly, kdysi uctívané; řítí se papírové věže scholastických učeností a otevírá se daleký výhled. Vzniká duchovní horečná touha po vědění a vědě z náhlého překrvení evropského organismu novou světovou látkou, rytmus se zrychluje. Vývojové průběhy, které se dosud jen pozvolna uskutečňovaly, nabývají touto horečkou prudkého spádu. Všechny pevné hodnoty kolísají jako při zemětřesení. Nastává přeskupení řádů zděděných ze středověku, některé nabývají síly, jiné upadají. Zaniká rytířství, města vzkvétají, selský stav chudne, obchod se rozvíjí a luxus bují jako tropická vegetace, hnojená zaoceánským zlatem. Proces kvasu čím dále, tím více sílí, počíná se úplné přetvořování sociálních vrstev, podobné dnešnímu, způsobnému překotným rozvojem techniky a její rovněž příliš náhlé organisace a racionalisace: nastává onen typický okamžik, kdy lidstvo se překonává svou vlastní výkonností a vši silou se pak musí snažiti, aby dohonilo samo sebe. Všecky kategorie lidského řádu jsou otřeseny mocným nárazem.

Na tomto velkolepém rozhraní staletí a světů je zasažena i nejnvnitřnější oblast duševního života, která jindy v bouřích věků zůstává nedotčena: oblast náboženská. Dogma, zakleté katolickou církví do ztrnulé formy, neochvějně vzdorovalo všem orkánům jako skála a veliké poslušensství u víře bylo symbolickou korouhví středověku. Nahoře stála pevně autorita a poroučela, zdola vzhlíželo v důvěrné oddanosti lidstvo k slovu Božímu, nikdo se neodvážil pochybovati o duchovní pravdě, a vznikl-li kde odpor, ukázala církev svou obrannou sílu: blesk prokletí lámal meč císařů a rdousil kacíře. Národy, kmeny, rasy i třídy spojovala tato prostá pokorná poslušnost, tato slepá a radostně sloužící víra v jednu velkolepou obec, ať si byly vzájemně sebe cizejší nebo nepřátelštější; ve středověku mělo západní lidstvo jen jednu jednotnou duši — katolickou. Evropa spočívala v lůně církve, tu a tam se pohnula a vzrušila mystickými sny, přesto

však odpočívala v klidu a nepoznala touhy, aby došla k pravdě věděním a vědou. Tehdy po prvé zmocňuje se nepokoj západní duše: když jsme dovedli probadati tajemství země, proč bychom nemohli prozkoumati tajemství Boha? Znenáhla povstávají jednotlivci z těch, kteří klečeli s pokorně schýlenými hlavami, rozhlížejí se tázavě vůkol a místo pokory klíčí v nich nová odvaha mysliti a tázati se; a tak vedle odvážných dobrodruhů neznámých moří, vedle Kolumba, Pizarra, Magalhãese vzniká nový rod duchovních konkvistadorů, kteří se odvažují proniknouti až k nezbadatelnému tajemství. Náboženská síla, která byla po staletí uzavřena v dogmatu jako v zapečetěné láhvi, vyprchává a vniká z kněžských koncilů až k nejnižším lidovým vrstvám. Také v této poslední oblasti chce se svět obnoviti a změnit. A poněvadž tedy člověk šestnáctého století vyzkoušel vítězně svou sebedůvěru, nepovažuje se už jen za částčku prachu bez vůle, žízňící po vláze božské milosti, nýbrž za střed dění a za nositele síly světové. Pokora a zasmušilost rázem se mění v pocit sebevědomí, jehož kypící sílu, rozumovou a nepomíjející, tak dobře vystihujeme slovem renaissance, a vedle kněžského učitele vystupuje stejně oprávněný učitel laický, vedle církve věda. I tu zlomila se, neb aspoň zakolísala nejvyšší autorita, pokorně mlčící středověké lidstvo zaniká a počíná se nové, které se stejnou náboženskou vřelostí se táže a badá, s jakou dřívější věřilo a se modlilo. Touha po vědě proniká z klášterů do universit, které téměř současně vznikají ve všech evropských zemích — pyšné to hrady volného badání. Získáno místo pro básníka, myslitele, filosofa a pro všechny vyznavače a objevitele všech tajemství lidské duše — duch rozlévá svou sílu do nových forem.

Humanismus se pokouší, aby se božské věci vrátily k člověku bez kněžského prostřednictví, a již se zvedá veliký historický požadavek reformace, zprvu sice ojedinele, potom však pevně už opřený o široké vrstvy lidové. Nádherný to okamžik, rozhraní století, které se stává rozhraním věků. Evropa má po

dobu jednoho výdechu současně jedno srdce, jednu duši, vůli i touhu. Cítí se mohutným celkem, vyzvaným k proměně jakousi dosud nesrozumitelnou výzvou. Hodina je skvěle připravena, zneklidňující ruch kypí ve všech zemích, duše oddychují úzkostí a netrpělivostí a nad tím vším chvěje se a vznáší jedině, temné očekávání okamžiku, kdy zavzní osvobozující heslo, heslo, jež vede k novému cíli; teď nebo nikdy je určeno duchu, aby obnovil svět.

Temné mládí.

ERASMUS nemá vlasti, nemá opravdového domova, narodil se — skoro lze říci — ve vzduchoprázdném prostoru; toť nejmýšlivější symbol pro tohoto nadnárodního, celému světu patřícího genia. Jméno Erasmus Rotterdamský, kterým se přiřadil k slavným mužům světové pověsti, nezdědil po otcích ani po předcích. Je to přijaté jméno; řeč, kterou mluví po celý svůj život, není jeho rodná holandština, nýbrž naučená latina. Den i okolnosti jeho zrození jsou zahaleny podivným přitímím. Známe sotva víc než pouhý rok jeho narození 1466. A sám Erasmus není bez viny na tomto zatemnění, nemilovalť hovorů o svém původu, jsa nemanželským, a co horšího, kněžským dítětem, *ex illicito et ut timet incesto damnatoque coitu genitus* (a je nesporně čistým výmyslem vše, co romanticky vykládá o jeho mládí Charles Reade ve svém pověstném románu „*The cloister and the heart*“). Záhy ztrácí rodiče a jeho příbuzenstvo pochopitelně se velmi horlivě stará o to, aby tohoto bastarda co nejlaciněji vybavilo z domu; na štěstí je církev ochotna připoutati k sobě nadaného chlapce. V devátém roce svého věku je poslán Desiderius (ve skutečnosti: nežádoucí) do kapitulní školy v Deventru, později do Herzogenbusche, 1487 vstupuje do augustiniánského kláštera ve Steynu spíše proto, že je tu nejlepší klasická knihovna země, než z pohnutek náboženských; tam skládá řeholní slib kolem r. 1488. Ale odnikud se nedovídáme, že v těchto klášterních letech jeho planoucí duše zatoužila dosíci palmy zbožnosti; z jeho dopisů je naopak patrné, že ho více a přede vším jiným zajímala krásná umění, latinská litera-

tura a malířství. V r. 1492 jest přec jen vysvěcen na kněze biskupem utrechtským. Jen málokdo viděl Erasma v jeho kněžském rouše za celý jeho život. A působí to vždy jakousi nesnáz připomenouti si, že svobodomyšlný a volně píšící muž byl vskutku až do své smrti příslušníkem kněžského stavu. Ale Erasmus znal velké životní umění odstraňovati od sebe zlehka a nenápadně vše, co mu bylo obtížné, a zachovati si svou vnitřní svobodu v jakémkoli rouchu a pod jakýmkoli tlakem. Ode dvou papežů dosáhl nejohravnějšími záminkami dispense, aby nemusel nositi kněžský šat, od přikázaných postů osvobozuje se zdravotním průkazem a do řeholní kázně nevrací se pak už ani na jediný den přes všechny prosby, napomínání, ba i hrozby svých představených.

Již tím se ukazuje význačný, a snad základní rys jeho charakteru: Erasmus se nechce na nic a na nikoho vázati, nechce vzít na sebe trvale závazek, aby sloužil nějakému knížeti nebo pánu, ba i samému Bohu. Vnitřní potřeba nezávislosti, vlastní jeho povaze, mu přikazuje, aby zůstal volný a nikomu nepodroben. Nikdy ve svém nitru neuznával žádného představeného, necítil závazků k žádnému dvoru, k žádné universitě, k žádnému povolání, k žádnému klášteru a kostelu, k žádnému městu a po celý život hájil s tichou, ale houževnatou tvrdošíjností jak svou duchovní, tak i mravní svobodu. A k tomuto podstatnému rysu jeho povahy váže se organicky i druhý jeho rys: Erasmus je sice fanatikem nezávislosti, ale při tom není nikdy odbojníkem, revolucionářem. Naopak, hnuší se mu všechny zřejmé konflikty. Varuje se jako chytrý taktik každého neúčinného odporu proti všem mocnostem i mocným tohoto světa. Spíše s nimi paktuje, než by se stavěl proti nim, je mu milejší vylouditi svou nezávislost než si ji vybojovati. Neodhazuje svou augustiniánskou kutnu, když tísní jeho duši, smělym dramatickým gestem, jak to učinil Luther, nikoliv, svléká ji raději zcela tiše, opatřiv si tajně k tomu dovolení. Jako zdárný žák svého krajana „*Feriny Lišáka*“ vyklouzne hbitě a obratně z každé pasti, nalíčené na

jeho svobodu. Jsa příliš opatrný, aby se stal někdy hrdinou, dosahuje svým jasným duchem, který s převahou počítá se všemi lidskými slabostmi, všeho, čeho bylo třeba k zdárnému vývoji vlastní osobnosti: ve svém neustálém zápase o nezávislost, aby si mohl vytvářeti vlastní život, vítězí ne svou odvahou, ale znalostí psychologie.

* * *

Tomuto velkému umění vytvořiti si volný a nezávislý způsob života, nejtěžšímu pro každého umělce, nutno se naučiti. Eras-mova škola byla tvrdá a zdlouhavá. Bylo mu teprve 26 let, když unikl klášternímu životu, který se mu stal nesnesitelným svou uzavřeností a obmezeností. Prvním činem jeho diplomatické obratnosti je, že neuniká svým představeným jako věrolomný mnich, nýbrž dosáhne nenápadným vyjednáváním, že je povolán k biskupu cambraiskému, aby ho provázal na jeho cestě po Itálii jako latinský sekretář. V témže roku, kdy Kolumbus objevil Ameriku, objevuje si tento klášterní vězeň cestu do Evropy jako svého budoucího světa. Šťastnou náhodou odloží biskup svou cestu, čímž se dostává Erasmovi času, aby si zařídil život podle své chuti; není vázán sloužití mši, stoluje u bohaté biskupské tabule, poznává moudré lidi, má dosti volného času, aby se mohl věnovati vášnivému studiu latinských a církevních klasiků a mimo to psáti svůj dialog „Antibarbari“. Jméno této jeho první práce by vlastně mohlo býti titulem všech jeho spisů. Jaksi mimoděk začal své veliké životní tažení proti nevzdělanosti, pošetilosti a tradiční povýšenosti, získáváje bohaté vědomosti a zjemňuje své mravy. Tu však, bohužel, upustí neočekávaně cambraiský biskup od své cesty do Říma a tím končí náhle krásná doba — latinský sekretář stává se zbytečným. Teď by se měl vlastně vrátit vypůjčený mnich Erasmus poslušně do svého kláštera. On však se nechce už nikdy vzdáti svobody, když už jednou okusil sladkého jejího jedu. Proto předstírá neodolatelnou touhu po vyšších stupních kněžského vzdělání, na-

léhá na dobromyslného biskupa s veškerou vášní a energií své úzkosti před klášterem a současně svým rychle zrajícím uměním psychologickým, aby mu bylo poskytnuto stipendium do Paříže, kde by nabyl doktorátu bohosloví. Konečně dostane se mu biskupského požehnání a současně — což je pro Erasma mnohem důležitější — skrovného důchodu stipendijního; marně pak čeká převor jeho kláštera na návrat uprchlíka. A bude nucen čekatí stále, celé roky, celá desetiletí, vždyť už dávno předtím si udělil Erasmus ze své vlastní moci doživotní dispens od mnišství a od jakékoli jiné služebnosti.

* * *

Biskup cambraiský tedy povolil mladému knězi-studentu obvyklý důchod. Byl však to důchod uboze skrovný, studentské stipendium pro třicetiletého muže! A proto překřtil Erasmus s trpkým posměškem svého příznivce antimecenášem. Hluboce pokořen musí se student, který tak rychle si zvykl svobodě a byl zhýčkán u biskupského stolu, uchýliti in domum pauperum a usídliti se v pověstné koleji Montaigu, jež mu byla málo po chuti svými asketickými regulemi a svým přísně kněžským vedením. Tato káznice ducha, ležící v Latinské čtvrti na Mont Saint-Michel (blízko dnešního Pantheonu), žárlivě stráží mladé, po životě toužící studenty před veselými kousky jejich světských kamarádů. Erasmus mluví o tomto theologickém vězení, v němž ztrávil své nejlepší mládí, jako o době trestanecké. Maje až napodiv moderní názory o hygieně, stěžuje si Erasmus stále a stále ve svých dopisech, že ložnice jsou nezdravé, stěny ledové, holé a zapáchající téměř jako latriny, že nikdo dlouho nevydrží v té „zakyslé koleji“, aby to nezaplatal těžkou nemocí nebo životem. Ani strava mu není po chuti, vejce a maso je zkažené, víno zkyslé a noci jsou vyplněny neslavným bojem s hmyzem. „Přicházíš z Montaigu?“, posmívá se později ve svých Kolo-kviích, „patrně máš hlavu pokrytou vavříny?“ — „Ne — ble-

chami.“ A nadto ještě tehdejší klášterní kázeň nezastavuje se před tělesnými tresty a je tudíž přirozeno, že se protiví nervosní a nezávislé povaze, jakou měl Erasmus, metla a hůl, na kterou myslel po dvacet let v podobném domě fanatický asketa Loyola, aby pokorou ukáznil svou vůli. I vyučování se mu protiví; velmi záhy se mu dokonale znechutí duch scholastiky se svým odumřelým formalismem, se svými jalovými talmudismy a chytřáctvím; bouří se v něm umělec — i když ne tak zábavný a rozmarňý jako později Rabelais, přece však stejně pohrdající — proti znásilňování ducha na tomto Prokrustově loži. „Nikdo nepochopí mysterií této vědy, kdo jednou měl co činiti s Musami nebo Graciemi. Vše, co ti daly „bonae litterae“, nutně tu ztratíš, a čeho ses napil z helikonských zdrojů, zcela jistě zvrátíš. Snažím se, co mohu, abych nepronášel nic latinského, nic půvabného nebo duchaplného, a dělám už v tom takové pokroky, že mě asi jednou uznají za svého.“ Konečně mu poskytne choroba dávno vytouženou záminku, jak by unikl z této nenáviděné galeje těla i ducha, i kdyby se měl vzdáti doktorské hodnosti. Erasmus se vrátí sice po krátkém zotavení do Paříže, ale už ne do „zakyslé koleje“ (Collège vinaigre), a raději se protlouká tím, že vyučuje jako domácí učitel a pomocník bohaté Němce a Angličany. Tak vzklíčila v knězi samostatnost umělce.

* * *

Než samostatnost v této zpola ještě středověké době nelze docela přiřknouti ani duševnímu pracovníku. Ještě dosud jsou tu přesně a stupňovitě oddělené kasty, světská a duchovní knížata, klerikové, cechy, vojáci, úředníci, řemeslníci, sedláci; každý jednotlivý stav tvoří ztrnulou skupinu a chrání se pečlivě před každým vetřelcem. Pro tvůrčího ducha, pro učence, pro svobodného umělce, hudebníka, pro skladatele není dosud místa v tomto světovém řádu. Neexistují dosud honoráře, které by takovým lidem trvale zaručovaly nezávislost. Proto nezbyvá

duševnímu pracovníku, než aby se podřídil některému z panujících stavů; musí se tedy státí služebníkem knížecím nebo sluhou Božím. Poněvadž pak umění nemá ještě své vlastní moci, je nucen hledati přízně u mocných, musí se státí oblíbencem některého milostivého pána, tu si vyprositi nějakou prebendu, jinde zase pobyt, musí se — až po časy Mozartovy a Haydnovy — krčiti ve společnosti služebnictva. Nechce-li umřít hladem, musí pochlebovat ješitným lidem dedikacemi, bojácně zastrášovat pamflety, bohaté zasypávat prosebnými dopisy; v trvalé nejistotě je nucen vždy znova a znova bojovati nedůstojný boj o skývu chleba u jednoho nebo mnoha příznivců. Deset až dvacet generací uměleckých tak žilo, od časů Waltra von der Vogelweide až k Beethovenovi, jenž první sebevědomě se dožaduje u mocných tohoto světa svého uměleckého práva a přijímá je samozřejmě. Příkrčování, vtírání a ohýbání hřbetu znamená velikou obět pro povahu tak povznesenou a ironickou, jakou měl Erasmus. Brzy prohlédne komedii společenského života a nejsa povahy odbojné přijímá bez reptání jeho platné zákony a všemožně usiluje, aby se nějak obratně probil a překážky obešel. Ale přes to všechno jest jeho cesta k úspěchu zdoluhavá a málo záviděníhodná: až do svého padesátého roku, až do doby, kdy konečně se oň ucházejí knížata, kdy papežové i reformátoři se naň obracejí s prosbami, knihtiskaři naň útočí a bohatí si kladou za čest, mohou-li poslati do jeho domu nějaký dar, žije Erasmus jen z darovaného či spíše z vyžebraného chleba. Ještě jako šedovlasý muž je stále nucen uctivě poklonkovati: přečetné jsou jeho devotní dedikace, jeho lichotné epištoly vyplňují velikou část jeho korespondence a byly by v samostatné sbírce klasickým vzorem, jak mají suplikanti sestavovati své prosby; tak znamenitá je hladkost a stylistické umění jeho prosebných dopisů. Ale za tímto politováníhodným nedostatkem hrdosti se skrývá přece jen odhodlaná a silná vůle k nezávislosti. Erasmus lichotí ve svých dopisech, aby byl tím pravdivější ve svých dílech. Je možno sice stále mu dávatí dary, ale od nikoho

nedá se koupiti, odmítá vše, co by ho mohlo trvale vázati ke komukoli. I když už byl v celém světě uznaným učencem a tucet universit se ho snažilo upoutati na své katedry, zůstává raději pouhým korektorem v tiskárně u Alduse v Benátkách, nebo se stává hofmistrem a hlavním sekretářem na cestách mladičkého anglického aristokrata, nebo zas jen příživníkem známých bohatců, ale vždy jen na tak dlouho, jak se mu líbí, a nikdy trvale na jednom místě. Tato pevná a rozhodná vůle k volnosti, tato odhodlanost nevstoupiti do jakékoli služby, učinila z Erasma věčného kočovníka. Vytrvale putuje po všech zemích, tu po Holandsku, Anglii, jindy zas po Itálii, Německu nebo Švýcarsku (nikdo z učenců té doby tolik necestuje a necestoval), nejsa nikdy úplně chudý ani opravdu bohatý, vždy jako Beethoven „ve vzduchu žijící“, ale tyto jeho ustavičné potulky jsou jeho filosofické povaze dražší než pohodlný domov. Je raději nepatrným biskupským sekretářem na čas než biskupem navždy a na věky, raději příležitostným knížecím rádcem za hrst dukátů než všemocným jeho kancléřem. Veden jsa hlubokým instinktem, štítí se tento muž ducha každé vnější moci a jakékoli kariéry: — žíti ve stínu moci, nevázan žádnou odpovědností, v tiché světnici čísti dobré knihy a své vlastní psáti, nemíti žádného pána ani poddaného, to vše pokládal Erasmus za svůj vlastní, životní ideál. A v zájmu této duchovní svobody ocitá se často na mnohých temných, ba i křivých cestách, které však směřují vždy k jednomu a témuž vnitřnímu cíli: k duchovní nezávislosti jeho umění i jeho života.

* * *

Teprve ve třiceti letech nachází Erasmus v Anglii svou vlastní sféru. Dosud žil jen v dusných kobkách klášterních mezi omezenými a plebejskými lidmi. Spartánská kázeň seminářů a duchovní mučírna scholastiky byly pravým utrpením pro jeho jemné, sensitivní a zvědavé nervy. Jeho duch, zaměřený na ši-

roké obzory, nemůže se rozvíjet v této obmezenosti. Ale bylo snad nutné toto koření, tato hořkost, aby v něm vyvolaly neuhasitelnou žízeň po nejširším poznání a svobodě, neboť touto kázní naučil se těžce zkoušený muž jednou provždy přímo nenáviděti každou úzkoprsou zabeđenost, každou doktrinářskou jednostrannost, všechnu brutalitu a násilnictví jako věci odporující lidské důstojnosti. A právě proto, že zakusil středověk na svém těle i na své duši tak plně a bolestně, nabývá schopnosti, aby se stal poslem novověku. Po prvé dýchá, nevýslovně šťasten, sílící ovzduší duchovní kultury, když se dostane do Anglie se svým mladým žákem, lordem Montjoy. Je to šťastný okamžik, kdy poznává Erasmus anglosaský svět. Po nekonečné válce Bílé a Červené růže, která hubila zemi po celá desetiletí, zažívá Anglie opět požehnání míru; vždyť umění a vědy mohou se jen tam svobodně vyvíjeti, kde přestaly boje a politické štvánice.

Nepatrný klášterní žák a domácí učitel pozná tu po prvé, že také existuje sféra, v níž jedině vládne duch a vědění. Nikdo se ho netáže po jeho nemanželském původu, nikdo nepočítá jeho mše a modlitby, je tu uznáván a ceněn v nejvznešenějších kruzích jen jako umělec, jako intelektuál, pro svou uhlazenou latinu a pro zábavnou výmluvnost. Je šťasten, že poznává obdivuhodnou pohostinnost a ušlechtilou nezaujatost anglickou, velké mylordy „ces grands Mylords, accords, beaux et courtois, magnanimes et forts“, jak o nich pěl Ronsard. V této zemi objevuje jiný způsob myšlení. Ačkoli už dávno se zapomnělo na Wiclifa, žije dosud v Oxfordu volnější a smelejší pojetí theologie, jsou tu učitelé řečtiny, kteří Erasmusovi otvírají nové výhledy do klasické kultury, nejlepší duchové, největší mužové stávají se jeho příznivci a přáteli, dokonce i mladý král Jindřich VIII., tehdy ještě princ, pozve k sobě toho nepatrného kněze. V tom lze viděti Erasmusovu slávu a důkaz jeho významného postavení, že nejušlechtilejší mužové oné generace, Thomas Morus a John Fisher, stali se jeho nejdůvěrnějšími přáteli, i že John

Colet i arcibiskupové Warham a Cranmer se stali jeho příznivci. S vášnivou touhou vdechuje do sebe mladý humanista ovzduší takto duchem prohřáté, využívá doby pohostinství, aby všestranně rozšířil své vědění, a zjemňuje své společenské způsoby stykem se šlechtici, jich přáteli i paními. Sebevědomí, vyplývající z tohoto postavení, vytváří v něm rázem hlubokou přeměnu — neobratný a plachý kněz mění se v jakéhosi abbé, který nosí svou sutanu jako společenské roucho. Erasmus dbá pečlivě o svůj zevnějšek, učí se jezdit na koni, účastní se loveckých zábav; v pohostinných domech anglické šlechty osvojil si aristokratický způsob života, kterým se později v Německu tak příkře odlišoval od hrubších a nemotornějších způsobů provinciálních humanistů a který mu většinou získal jeho kulturní postavení v pohostinných domech anglické šlechty. Jsa postaven do středu politického života a důvěrně spjat s nejlepšími duchy církve i dvora, nabývá svým bystrozrakem obsáhlosti a universality, které se potom podivuje celý svět. Přitom však zjasní se i jeho mysl. „Ptáš se mne,“ píše radostně svému příteli, „zda miluji Anglii? Tož, mám-li Tvou důvěru, prosím Tě, abys uvěřil i tomu, že nikde na světě nebylo mi lépe. Je tu příjemné a zdravé klima, tolik kultury a učenosti, nikoli však oné hnido-pišské a banální, ale hluboké, exaktní a klasické vzdělanosti, ať už v latině či řečtině, že už mě přešla touha po Itálii, až na ty věci ovšem, které tam možno spatřiti. Naslouchám-li příteli Coletovi, zdá se mi, jako bych slyšel samého Platona, a stvořila kdy příroda dobrotivější, jemnější a radostnější bytost, než je Tomáš Morus?“ V Anglii vymanil se Erasmus z ovzduší středověku.

Ale všecka láska k Anglii neudělala z něho Angličana. Osobodiv se, vrací se domů jako kosmopolita, jako světový člověk, jako volná a universální povaha. Od té doby je jeho láska všude tam, kde je vědění a kultura, kde je vzdělání a kniha. Už se mu nedělí prostor na země, řeky a moře, nerozeznává stavy, rasy a třídy; zná už jen dvě vrstvy: aristokracii ducha a vzděla-

nosti jako vyšší svět, plebs a barbarství jako nižší. Od té doby jest jeho vlast tam, kde vládne kniha a slovo „eloquentia et eruditio“.

* * *

Poněvadž se Erasmus tvrdošjně uzavíral do úzkého kruhu duchovní aristokracie, která tehdy tvořila jen tenoučku vrstvy kulturní, nemá ani on sám ani jeho dílo takřka žádných kořenů. Jako pravý kosmopolita zůstává všude jen návštěvníkem, jen hostem, nikde neproniká k životu a podstatě některého národa, nikde si neosvojuje živého jazyka. Na všech svých nesčetných cestách minul se vlastně s tím, co v zemi bylo nejpodstatnější. Pro něho byla Itálie, Německo, Francie i Anglie jen těch několik lidí, s nimiž mohl vybroušeně hovořiti, a městem byly mu pouze knihovny; nanejvýše si ještě uvědomoval, kde jsou nejčistší hospody, nejvládnější lidé a nejsladší vína. Vše ostatní mimo literární umění zůstávalo mu nepřístupné, neměl smyslu pro malířství ani hudbu. Nevidí, že v Římě žije a tvoří jakýsi Lionardo, Raffael nebo Michelangelo, a zálibu papežů v uměleckých dílech kárá jako zbytečnou marnotratnost, jako rozmařilost, odporující duchu evangelia. Nikdy nečetl Erasmus Ariostových veršů a cizím mu zůstává v Anglii Chaucer, ve Francii celé francouzské básnictví. Jeho ucho je otevřeno jediné řeči — latině, a umění Guttenbergovo bylo mu jedinou Musou, s kterou byl opravdu pobratřen — on, nejsubtilnější typ literáta, jenž vnímá obsah světa jen a jen literami.

Nemohl opravdu proniknouti ke skutečnosti jinak nežli prostřednictvím knih a byl s nimi v nepoměrně intimějším styku než se ženami. Miloval je, neboť byly tiché, nenásilné a nesrozumitelné tupému davu, jediná to výsada vzdělanců v době jinak bezprávné. Jen v této oblasti se mohl státi muž jinak šetrný marnotratníkem, a dovedl-li si opatřiti peníze z darů, dělal to jen za tím účelem, aby si mohl koupiti knihy, vždy víc a víc

knih, řeckých i latinských klasiků, a miloval knihy nejen pro jejich obsah, ale zbožňoval je i docela hmotně jako jeden z prvních bibliofilů, pro ně samé i pro práci spojenou s jejich vznikem, pro jejich nádhernou řemeslnou a současně estetickou formu. Nejblaženějšími okamžiky jeho života byly chvíle, kdy buď u Alduse v Benátkách nebo u Frobeny v Basileji stával v nízké tiskařské dílně mezi sazeči a přímo z lisu bral archy ještě vlhké tiskařskou černí, když společně s mistry tohoto umění doplňoval ozdoby a jemné iniciálky, nebo když jako bystrozraký lovec svým obratným a ostrým perem honil se za tiskovými chybami, nebo ještě narychlo na vlhkých listech přesněji a klasičtěji piloval latinskou frázi. Pracovati na knihách a pro knihy byl nejpřirozenější projev jeho existence. Nežil tedy Erasmus vskutku nikdy mezi národy a zeměmi, ale nad nimi v jemnější, průhledné atmosféře v onom tour d'ivoire umělce, akademika. Ale z této věže, postavené jen z knih a práce shlížel zvědavě dolů jako druhý Lynkeus, aby volně, jasně a správně viděl živoucí život a jemu rozuměl.

* * *

Neboť porozuměti a vždy lépe chápati bylo skutečnou rozkoší tohoto podivuhodného genia. V přísném slova smyslu nelze snad ani nazvat Erasma hlubokým duchem. Nepatří do řad hlubokých myslitelů, velikých přetvořovatelů, kteří obohatali světové prostory novým planetárním systémem duchovním. Pravdy Erasmovy jsou vlastně jen ujasňováním. Ač Erasmus nevynikal hloubkou, přec jen proslul neobyčejnou rozsáhlostí myšlení, jestliže nepromýšlel hluboce své problémy, promýšlel je aspoň správně, jasně a svobodně ve smyslu Voltairově a Lessingově, dovedl vzorně ujasňovati sobě i jiným, což je podstatou osvícence v nejušlechtlejším slova smyslu. Šířiti jasně a poctivě myšlení bylo mu vrozeno. Protivily se mu všechny zmatené pojmy, odpuzoval ho přímo fysicky jakýkoli

zmatený mysticismus a nadoblačná metafysika. Stejně jako Goethe nejvíce nenáviděl „mlhavost“. Rozsah věcí ho vábil, ale hloubka nijak nelákala. Nikdy se nenaklonil nad Pascalovu „propast“, nepoznal duševních otřesů Lutherových, Loyolových nebo Dostojevského, onen druh hrozných krisí, jež tajemně hraničí až se smrtí a s šílenstvím. Nic přehnaného nesmělo přijíti do styku s jeho rozumářskou poznávací metodou. Ale zato nebyl žádný jiný člověk středověký tak málo pověřivý jako on. Usmíval se asi shovívavě záchvatům a krisím svých vrstevníků, pekelným visím Savonarolovým, Lutherovu panickému strachu z ďábla nebo astrálním fantasiím Paracelsovým, rozuměl jen tomu, co bylo všeobecně srozumitelné, a jen to dovedl vysvětliti. Osvícení tkvělo organicky již v jeho prvním pohledu a všecko se zjasňovalo a třídilo, nač upřel svůj neomylný zrak. A jen touto křišťálovou průzračností svého myšlení a pronikavostí citění se stal velikým vykladačem, kritikem, vychovatelem a učitelem svého století, učitelem pak nejen svým současníkům, ale i příštím pokolením, neboť osvícení myslitelé a encyklopedisté osmnáctého století, ba ještě mnozí pedagogové v devatenáctém století jsou jeho duchovními potomky.

Ve všech věcech střízlivých a poučných bývá skryto nebezpečí zplošení až k šosáctví, a jestliže osvícenství 17. a 18. století nás odpuzuje odvážným rozumářstvím, není to vinou Erasmovou, neboť toto osvícenství napodobovalo jen otrocky jeho metody, nemělo však jeho ducha. Scházelo těmto málo významným myslitelům zrnko atické soli, suverénní převaha, jež činí všechny dopisy a dialogy mistrovsky tak zajímavými a literárně tak vkusnými. Erasmus vyvažoval svou těžkou učenost vždy veselou, posměvačnou náladou, byl vždy dosti silný, aby si mohl pohrávati se svou vlastní duchovní silou, a přede vším jiným měl dar vtipnosti jiskřivé sic, nikoli však zlomyslné, kasuistické, nikoli zlovolné, kterou po něm zdědili Swift a později Lessing, Voltaire a Shaw. Jako první největší stylista nové doby uměl Erasmus s nevinným šelmovstvím našeptávati některé kacířské

pravdy, dovedl též s geniální smělostí a nenapodobitelnou obratností propašovati v knihách před nosem censury i nejchoulostivější věci, jsa nebezpečným odbojníkem, který však sám nikdy neupadl do léčky, chráně se svým učeneckým talárem nebo rychle nastrčenou žertovnou a vtípnou maskou. Pro desetinu toho, co odvážně řekl Erasmus své době, dostali se jiní na hranici, poněvadž to neomaleně ze sebe vychrtili; jeho knihy však vysoce cenili papežové i církevní knížata, králové i vévodové a odměňovali je dokonce počtami a dary. Svým literárně humanistickým uměním mluvit zaobaleně Erasmus vlastně propašoval reformační třaskaviny do klášterů a na knížecí dvory. Jím se začíná — vždyť razil vždy a ve všem nové cesty — mistrovství politické prózy s celou svou stupnicí od opravdového básnického vzletu až po bujný paskvil, okřídlené umění vzněcujícího slova, které byvši později nádherně dovršeno Voltairem, Heinem a Nietzsche, vysmívá se všem světským i duchovním mocnostem a je současným řádům a skutečnosti vždy nebezpečnější než hrubé a otevřené útoky těžkopádných protivníků. Erasmus dosáhl toho, že po prvé se stává spisovatel evropskou mocenskou veličinou vedle všech ostatních. A v tom tkví jeho nepomíjející věhlas, že nikdy nepoužil této moci k rozkladné nebo ke štvavé činnosti, nýbrž jedině k sjednocování a obecnému dorozumění.

* * *

Erasmus nebyl hned od počátku tak velikým spisovatelem. Člověk jeho druhu musí zestárnouti, než pronikne do světa. Pascal, Spinoza nebo Nietzsche mohli umřít v mládí, neboť jejich soustředěný duch vyvrcholil právě v nejužších a nejuzavřenějších svérázných formách. Erasmus však jest učencem, který shromažďuje, hledá, soustřeďuje a vysvětluje, jeho podstata ne tkví v něm samém, ale spíše ji získává z vnějšího světa, a proto nepůsobí svou intenzitou, nýbrž extenzitou. Erasmus byl spíše

znalec než umělec, jeho věčně pohotové inteligenci jest spisování pouze jinou formou rozmluvy a nečiní jeho duševní pohyblivosti nijakých zvláštních potíží; sám přiznává kdysi, že mu působí menší námahu napsati novou knihu než čísti korekturu staré. Není třeba se rozohňovati a namáhati, neboť jeho rozum je beztak již rychlejší než řeč. „Měl jsem dojem,“ píše Zwingli, „když jsem četl Tvůj dopis, jako bych Tě slyšel mluvit, jako bych viděl milé pohyby Tvé malé, ale půvabné postavy.“ Čím snáze píše, tím píše přesvědčivěji, čím tvoří více, tím účinněji.

První spis, kterým získal Erasmus slávu, došel úspěchu jen náhodou či spíše pro neuvědomělé pochopení dobové atmosféry. Po několik let sestavoval mladý Erasmus latinské citáty pro své žáky k vyučovací účelům a za vhodné příležitosti vydal je tiskem v Paříži pod názvem „Adagia“. Tím však jaksi bezděčně vyhověl snobismu své doby, neboť tehdy právě se stala latina velikou módou a každý muž, jenž si činil nárok na spisovatelskou hodnost (až do našeho století udržel se tento zlozvyk), myslel, že je povinen jako „vzdělanec“ přecpávat své dopisy, pojednání nebo přednášky latinskými citáty; a tak Erasmusův výběr zbavil všechny tyto humanistické snoby námahy, aby četli klasiky sami. Chtěl-li pak někdo psát dopis, nemusel se od té doby dlouho přehrabávati ve foliantech, ale vylovil z Adagií snadno a rychle pěknou floskuli. A poněvadž každá doba měla a má mnoho snobů, razila si kniha rychle cestu do světa: v každé zemi se tisklo tucet vydání, z nichž každé následující mělo dvojnásobný počet citátů, a tak se rázem proslavilo jméno nalezence a bastarda Erasma po celé Evropě.

* * *

Jediný úspěch pro spisovatele nic neznamená. Opakuje-li se však stále znova a vždy v jiném oboru, to už znamená poslání, to už je u umělce prokázán obzvláštní instinkt. Tuto sílu nelze stupňovati, tomuto umění nelze se naučiti; Erasmus nikdy ne-

myslí vědomě na nějaký úspěch a dostává se mu ho vždy zcela neočekávaně. Napsal-li ve svých „Colloquiích“ několik dialogů pro své svěřence, aby jim usnadnil učení latině, stávají se z nich čítanky pro tři generace. Chce-li ve své „Chvále bláznovství“ napsati žertovnou satiru, rozpoutává knihou revoluci proti všem autoritám. Překládá-li a komentuje bibli z řečtiny do latiny, už tím vzniká nová theologie; napíše-li v několika dnech knihu pro útěchu zbožné paní, která se trápí bezbožnou lhostejností svého manžela, už je z toho katechismus nové evangelické zbožnosti. Aniž míří, zasahuje vždy cíl zcela. Čehokoli jen se suverénně dotkne jeho svobodný a nezaujatý duch, všechno se stává novotou pro svět, který je spoután přežilými představami. Neboť kdo samostatně myslí, myslí zároveň nejlépe a nejúčinněji pro všechny.

Podobizna.

„ERASMOVA TVAŘ patří k nejvýmluvnějším a nejvýraznějším tvářím, jaké znám,“ praví Lavater, jemuž asi nikdo neupře, že byl znalcem fysiognomií. Souhlasně také malíři jeho věku považovali jeho obličej za „výrazný“ a charakterisující nový lidský typ. Neméně než šestkrát vytvořil Hans Holbein, nejpřesnější ze všech portretistů, podobu velkého „učitele světa“ v různých obdobích jeho života, dvakrát Albrecht Dürer, jednou Quinten Matsys; nikdo z Němců nehonosí se tak slavnou ikonografií, neboť ten, kdo směl malovati Erasma, „lumen mundi“ (světlo světa), prokazoval tím zároveň veřejný hold universálnímu muži, jenž spojil oddělené cechy jednotlivých umění v jediné bratrstvo humanistického vzdělání. V Erasmovi ctili malíři svého patrona, velikého průkopníka nového musického a morálního řádu životního; proto ho obklopovali na svých plátnech a rytinách všemi insigniemi jeho duchovní moci. Jako válečník se svou výzbrojí, přílbicí a mečem, jako šlechtic se znakem a heslem, biskup s prstenem a ornátem, tak se objevuje Erasmus na každém obraze jako vojevůdce nově objevené zbraně, jako muž s knihou. Všichni malují ho obklopeného knihami jako družinou, an píše a tvoří: u Dürera drží v levé ruce kalamáš, v pravé pero, vedle něho leží dopisy, před ním kupa foliantů. Holbein znázornil ho kdysi, jak se opírá rukou o knihu, která má symbolický název „Herakleovy činy,“ vhodný to hold, oslavující titánství erasmovské činnosti — jindy zase ho zachycuje, jako klade ruku na hlavu starořímského boha Termina, to jest, jak formuluje a tvoří „pojmem,“ vždy

však současně na jeho postavě je zdůrazněna jemnost a rozvážnost, chytrá obezřetnost jeho ducha (Lavater), vždy rys myslitelský, hledající, sebe sama zkoušející, jenž této jinak více abstraktní tváři dodává nesrovnatelného a nezapomenutelného lesku.

Obličej Erasmův nemohl by nikdy býti nazván krásným sám o sobě, kdybychom jej pozorovali pouze tělesně a povrchně jako masku a nedbali síly, která z nitra soustředěně proniká. Nebyla příroda příliš štedrá k tomuto duševně bohatému muži, udělila mu jen v nepatrné míře skutečnou plnou životnost, totiž zcela drobnou postavu, s úzkou hlavou místo pevného, zdravého a odolného těla. Do žil vlila mu jen poskrovnu bledé krve bez temperamentu. Jeho citlivé nervy obepjala jemnou, chorobně bledou kůží, která se věkem zvráštjuje jako šedý, křehký pergamen a scvrká se v tisíc vrásek a rýh. Všude cítíte nedostatek vitality; jeho vlas, příliš tenký a jen málo pigmentem nasycený, leží jako bezbarvý rusý povlak kolem modře žilkovaných skrání, bezkrevné ruce prosvítají jako alabastr, nos příliš ostrý a jako brk špičatý vystupuje z ptačího obličejce, příliš úzce řezány a záhadně uzavřeny jsou rty, z nichž slyšíte slabý, nezvučný hlas, oči jsou příliš malé a skryté přes svou zářivost, nikde nevyniká sytá barva a neoblí se plná forma v přísném obličejí muže práce a odříkání. Je těžko si představití tohoto učeného muže jako mladíka, jenž jezdí na koni, plove a šermuje, žertuje s ženami nebo dokonce s nimi laškuje, jak je ošlehán větrem a deštěm, jak hlučně hovoří a se směje. Mimoděk pomyslí si člověk při této jemné, vyprahlé a zaschlé mnišské tváři na uzavřená okna, rozehřátá kamna, na knihovný prach, probdělé noci a dny plné práce. Z tohoto chladného obličejce nevychází žádné teplo, žádná síla, a vskutku, stále je Erasmovi zima, stále se halí tento pokojový mužík do tlustých, kožíšinou podšitých pláštů se širokými rukávy, svou lysou hlavu stále zakrývá sametovým baretem proti mučivému průvanu. Je to obličej člověka, který nežije plným životem, ale jen myšlením, jehož síla nespočívá v jeho

celém těle, nýbrž je uzavřena pouze za spánky v klenutí jeho lebky. Jsa bezmocný oproti skutečnosti, má Erasmus opravdovou vitalitu jedině v mozkové činnosti.

Jen tato oduševňující záře činí Erasmův obličej výrazným: nesrovnatelný, nezapomenutelný je tedy Holbeinův obraz, který představuje Erasma v nejsvětějším okamžiku, ve chvíli jeho tvůrčí práce, mistrovské to dílo nad všechna mistrovská díla a snad vůbec nejdokonalejší malířské zpodobení spisovatele, je muž prožité slovo se magicky vtěluje ve viditelná písmena. Vzpomínáme tedy na obraz — vždyť kdo jej jednou viděl, zda mohl by na něj zapomenouti! — Erasmus stojí před svým psacím pultem a člověk cítí mimoděk až v konečcích nervů: je sám. Hluboké ticho vládne v tomto prostoru, dveře za pracujícím mužem musí býti uzavřeny, nikdo nepřechází, nic se nehýbe v úzké komůrce, ale i kdyby se v okolí něco dělo, nic by nepozoroval tento člověk v sebe zahloubaný, zakletý do transu tvoření; zdá se jako z kamene vytesán ve své nehybnosti, ale přihlídneme-li blíže, není to stav klidu, nýbrž úplné zakletí v sebe, tajuplný životní stav, rozvíjející se jen v nitru, neboť modrolesklé oko, z jehož zornice jakoby světlo zářilo na slova v nejmocnějším soustředění, sleduje písmo na bílém listě, kde úzká a tenká, téměř ženská pravice rýsuje značky, poslušna rozkazu, jenž přichází shora. Ústa jsou zavřena, čelo se leskne klidně a chladně, a zdá se, jako by pero mechanicky a lehce řádilo své značky na tichý list. Však hle, přec jen malý, vyklenutý sval mezi očními víčky prozrazuje námahu myslitelské práce, která pokračuje neviditelně a téměř nepozorovatelně. Skoro nehmotně dává tušiti malá křečovitá vráska blízko tvůrčího místa v mozku, že se tu děje bolestný zápas o výraz, o nejvhodnější slovo. Myšlení se tu přímo ztělesňuje a chápeme, že vše kolem tohoto člověka je napětí a soustředěnost a že jeho mlčením prochvívají tajemné proudy; velkolepě se uplatňuje v tomto znázornění jinak nepostizitelný moment chemického přeskupení sil z duchovní látky do tvaru a písma. Celé hodiny možno se

dívati na tento obraz a naslouchati jeho chvějícímu se tichu, neboť symbolem pracujícího Erasma zvěčnil Holbein svatou opravdovost každého duševního pracovníka, neviditelnou trpělivost každého opravdového umělce.

* * *

Jen z tohoto obrazu lze vycítiti podstatu Erasmovy individuality, jedině tu lze vytušiti sílu skrytou v malém chorobném těle, které vlekl s sebou tento duchovní člověk jako obtížnou a křehkou skořápku. Erasmus byl po celý svůj život zdraví chatrného, příroda mu však bohatě nahradila na nervech, čeho mu odepřela na zdatnosti svalové. Dávno, už od mládí trpěl neuralgií, ba snad i hypochondrií z přecitlivělosti svých orgánů. Příliš skrovnou a děravou pokrývkou zdraví opatřila ho příroda, vždy zůstávalo tu a tam místo nepříkryté a citlivé. Tu žaludek mu vypoví službu, hned zase revmatické bolesti mu zachvátí údy, jednou mučí ho žlučové kaménky, hned zase je svírán dnavými bolestmi jako kleštěmi, každý ostřejší průvan působí na jeho přecitlivělé tělo jako chlad na vykotlaný zub a jeho dopisy jsou ustavičnými zprávami o jeho zdravotním stavu. Žádné klíma mu nesvědčí docela, vzdychá, když je horko, za mlhy přepadá ho melancholie, hrozí se větru, mrzne v chladu sotva znatelném, naopak zase nesnese rozehřátá kamna, každý výpar znečištěného vzduchu působí mu bolení hlavy a nevolnost. Marně se halí stále do kožichů a tlustých plášťů: ani to mu nedodává normální teploty, potřebuje denně trochu burgundského vína, aby udržovalo jeho chabý krevní koloběh. Je-li však víno jen o poznání kyselejší, už se ozývají palčivé pocity ve vnitřnostech. Jsa vášnivě citlivý na jídla dobře upravená, pravý stoupenec Epikurův, má Erasmus nevýslovnou úzkost ze špatné stravy, neboť se mu bouří žaludek ze zkaženého masa a pouhý rybí zápach stahuje mu hrdlo. Tato citlivost vede jej k změkčilosti, kulturní potřeby stávají se mu nezbytnými: může

nositi jen jemné a teplé látky na svém těle, spáti jen v čistých postelích, na jeho psacím stole hoří jen drahé voskové svíce místo obvyklých čadících loučí. Proto je mu každá cesta protivným dobrodružstvím a zprávy o jeho věčném putování po německých hotelích, tehdy hrozně zaostalých, tvoří kulturně historickou, nenahraditelnou a zároveň roztomilou sbírku proklínání a škodlivin. V Basileji chodí denně oklikou do svého bytu, aby se vyhnul zvláště nepříjemně páchnoucí ulici, neboť každý druh zápachu, hluku, nečistoty, kouře a konečně v duchovním smyslu hrubosti a vřavy působí jeho citlivosti smrtelná muka. Když ho jednou v Římě přátelé zavedou na býčí zápasy, s ošklihostí prohlašuje, že „ne cítí radosti z takových krvavých her, toho barbarského přežitku.“ Jeho vnitřní jemnost trpí každou nekulturností. Beznadějně shání se tento osamělý hygienik v dobách hrubé tělesné nedbalosti v barbarském světě po téže čistotě, kterou uskutečňuje jako umělec, jako spisovatel svým slohem a svou prací. Jeho moderní, nervosní organismus předstihuje kulturními požadavky pozdějších věků potřeby svých kostnatých současníků s hrubou kůží a s železnými nervy.

Největší však hrůzu měl z moru, který se tehdy vražedně šířil z kraje do kraje. Sotvaže se dozví, že černá nákaza vypukla kdesi sto mil daleko, už ho začne mraziti v zádech, neprodleně složí své stany a štván panickým strachem prchá, nedbaje, zve-li ho císař k sobě na radu, či kynou-li mu nejlákavější nabídky. Pohled na vyrážky a boule neb hmyz na svém těle byl by ponížením ve vlastních očích. Erasmus nikdy nezapíral přepjaté úzkostlivosti z jakékoli nemoci a jako čestný člověk tohoto světa nestydí se ani za mák doznati, že „se chvěje před pouhým jménem smrti.“ Neboť nechce jako každý, kdo rád a vážně pracuje, padnouti za obět nějaké hloupé, nesmyslné náhody, nějaké praobyčejné nákaze, a právě proto, že z vlastní zkušenosti zná lépe než kdokoli jiný svou vrozenou slabost tělesnou a svou zvláště chabou nervovou odolnost, šetří a opatruje své malé, citlivé tělíčko s úzkostlivou hospodárností. Vystříhá se

hýřivých hostin, dbá pečlivě o čistotu a dobrou přípravu pokrmů, odmítá lakadla Venušina, ale přede vším ostatním bojí se Marta, boha války. Čím více s přibývajícím stářím pociťuje tělesné nedostatky, tím uvědomělejší jest jeho životospráva, nutící ho k stálému odříkání, aby si zajistil trošku klidu, bezpečí a osamocenosti, které potřeboval pro svou jedinou životní radost, pro svou práci. Jen touto péčí o zdraví a stálým odříkáním, podařila se mu věc téměř nemožná, že si totiž jakž takž dovedl po sedmdesát let udržeti křehoučkou schránku svého těla v nejdivočejších a nejpustlejších dobách a uchovati si to jediné, co mu bylo v tomto životě vskutku cenné: jasný pohled a nedotknutelnost své vnitřní svobody.

Těžko se stává hrdinou člověk s takovou bážlivostí v nervech a přecitlivělostí orgánů; není možno, aby se taková vratkost tělesného stavu neprojevila také v charakteru. Jediný pohled na jeho duchovní profil nás poučí, že tento jemný, křehký človíček byl málo schopným, aby se stal vůdcem houfů mezi divokými a siláckými povahami renaissance a reformace.

„Nikde tu není stopy pronikavé smělosti“, soudí Lavater o jeho obličejí a totéž platí i o Erasmově charakteru. Nikdy nebyl schopen opravdového boje tento protiklad temperamentu. Erasmus se dovede pouze brániti jako malí živočichové, kteří se v nebezpečí stavějí mrtvými nebo mění barvu, nejraději se však při každém hluku stáhne do své skořápky, do své studovny: cítí se plně bezpečným jen za hradbou svých knih.

Je skoro trapné pozorovati Erasma v osudových okamžicích, neboť jde-li do živého, odplíží se spěšně z okruhu nebezpečí, kryje svůj ústup před jakýmkoli rozhodnutím svým nezávazným „kdyby“ a „jestliže,“ kolísá mezi ano a ne, mate své přátele, zlobí nepřátele a každý by byl zle zklamán, kdo by s ním počítal jako se spojencem. Neboť Erasmus, jda neochvějně svou vlastní cestou, nechce býti nikomu věrný, leč sám sobě. Instinktivně se mu protiví každé rozhodnutí, poněvadž znamená závazek, a jistě by ho byl vášnivý milovník Dante uvrhl pro jeho

vlažnost do předpekli „k neutrálům,“ k oněm andělům, kteří v zápase Boha s Luciferem zrovna tak se nechtěli pro nikoho rozhodnouti.

„quel cattivo coro
Degli angeli che non furon rebelli
Ne' fur fedeli a Dio, ma per se foro.“

Všude, kde se vyžaduje oddanost a úplná závaznost, stáhne se Erasmus do své chladné skořápky nestrannickosti, za žádnou ideu světa, za žádné přesvědčení nikdy by nebyl ochoten jako mučedník položit hlavu na špalek. Nikdo jiný nebyl si lépe vědom této slabosti povahy, známé všem vrstevníkům, než právě Erasmus sám. Ochotně přiznával, že ani jeho tělo ani duše nedostala nic z oné látky, z níž příroda vytváří mučedníky, nýbrž přijal za svou životní zásadu Platonovo hodnocení, že spravedlnost a shovívavost jsou prvními ctnostmi lidskými: teprve na druhém místě je statečnost. Erasmova statečnost se projevovala nanejvýš v tom, že byl dosti upřímný, aby se za tuto svou nestatečnost nestyděl (což ovšem byl za všech dob vzácný druh poctivosti). A když mu jednou hrubě vyčítali tento nedostatek bojovné statečnosti, odpovéděl s jemným úsměvem těmito sebevědomými slovy: „Byla by to těžká výtka, kdybych byl švýcarským žoldněrem, ale já jsem učenec a potřebuji jen klidu ke své práci.“

Spolehlivý byl v tomto nespolehlivém těle jen jeden orgán: neúnavně a pravidelně pracující mozek, jenž jako by byl něčím jiným, odlišným od ostatního chabého těla. Ten neznal slabosti ani únavy, váhavosti ani nejistoty; od nejtělejšího mládí až do smrti pracuje se stejně jasnou a zářící energií. Ač byl Erasmus tělem a krví chabý hypochondr, byl obrem v práci. Jeho tělíčku stačily obyčejně jen tři nebo čtyři hodiny spánku — ach, vždyť je tak málo opotřeboval — ostatních dvacet hodin byl neúnavně činný, buď psal, četl, disputoval nebo srovnával a opravoval. Píše na cestách v drkotavém voze, v každém

hostinci rázem přemění si stůl v pracovní pult. Bdítí znamená mu totik jako býtí činným spisovatelsky a držátko je takřka šestým prstem jeho ruky. Skryt jsa za svými knihami a papíry, pozoruje jako z temné komory se žárlivou zvědavostí všechny události, jeho pátravému pohledu neujde žádný pokrok ve vědě, žádný vynález, žádný pamflet, žádná politická událost, prostřednictvím knih a dopisů dovídá se o všem, co se na celíčském světě děje. Že se toto zprostředkování dalo skoro bez výjimky psaným a tištěným slovem, že u Erasma proměny vnějšího světa se uskutečňovaly jediné prostřednictvím mozku, to ovšem vnáší do jeho díla rys akademičnosti, jakýsi abstraktní chlad. Jako jeho tělu, tak i jeho spisům schází pravidelně plná šťavnatost a názornost. Nikoli všemi živoucími a ssajícími orgány, nýbrž jen mozkovým zrakem zmocňuje se tu člověk světa, ale tato zvědavost a touha po vědění zabírá všechny oblasti.

Jeho zvědavost jako reflektor vrhá postupně světlo na všechny problémy života, jež osvětluje se stejnoměrnou a bezohlednou ostroší, zcela moderní to aparát myšlení, nepřekonatelné jemnosti a velkolepé rozsáhlosti. Téměř žádný obor současné činnosti nezůstává neosvětlen, v každé oblasti myšlení je tento nabádavý, neklidně těkající a přece vždy jasně pozorující duch průkopníkem a razí nové cesty pozdější ucelenější už činnosti. Neboť Erasmus má skoro tajemný proutkářský instinkt, cítí na každém místě, kterým přešli jeho současníci nic netušíce, zlaté a stříbrné žíly problémů, z nichž se má těžiti. Cítí je, větrí je, první na ně ukazuje, ale objevitelskou radostí je už zpravidla vyčerpán jeho netrpělivý, stále vpřed tíhnoucí zájem a vlastní práci ponechává potomkům, aby poklad namáhavě vykopali, vyzvedli, protřídili a roztrídili. Jen na to se omezuje jeho činnost. Erasmus (či spíše jeho velkolepé mozkové oko) pouze osvětlí problémy, neřeší jich. Jako se nedostává jeho krvi a jeho tělu pulsující vášně, tak schází jeho tvořivosti vrcholný fanatismus, poslední tvrdošíjná úpornost, furor jednostrannosti. Jeho svět jde do šířky, ne do hloubky.

Proto nemůže býtí spravedlivým jakýkoli úsudek o tomto podivuhodně moderním muži, jenž nepatří jen jediné době, pokud se hodnotí jen jeho dílo a nikoli také účinky jeho působení. Neboť v Erasmovi byla duše s mnohými stránkami, byl v něm konglomerát nejrůznějších schopností, suma, nikoli však jednota. Jsa smělý i úzkostlivý, průbojný a přece nerozhodný před posledním náporom, bojovný v duchu, mírumilovný srdcem, ješitný jako literát a hluboce pokorný jako člověk, idealista i skeptik, slučuje v sobě všechny protivy v nesoudržné směsici. Je pilný a snaživý učenec i volně myslící theolog, přísný kritik doby i laskavý pedagog, poněkud střízlivý básník i skvělý stylist dopisů, břitký satirik i jemný apoštol veškeré lidskosti — to všechno směštnává se současně v jeho bohatém duchu a vzájemně se nepotírá ani nepotlačuje. Vždyť talent všech talentů: slučovati, co si odporuje, smiřovati protivy, se uplatnil nejen v jeho vnějším životě, ale i ve vlastním těle. Z takové mnohotvárnosti ovšem nemůže vyplynouti jednotný účín, a co nazýváme erasmovskou podstatou, erasmovskými ideami, to pronikavěji než Erasmus sám vystihli někteří jeho pokračovatelé svou soustředěnou formou výrazu. Německá reformace a osvícenství, volné biblické badání a vedle toho satiry rabelaiské a swiftovské, evropská idea a moderní humanismus, to vše jsou myšlenky z jeho myšlení, nikoli však jeho vlastní činy. Všude dal první popud, všude uváděl problémy v pohyb, ale všude ho hnutí předstihla. Zřídka ti, kteří pochopili věci, je také dokončili, neboť široký rozhled ochromuje podnikavost. „Málokdy,“ jak praví Luther, „bylo podniknuto dobré dílo z moudrosti a prozíravosti, vše se musí rozvíjeti v nevědomosti.“ Erasmus byl světlem svého století, jiní byli jeho silou: on osvětloval cestu, jiní dovedli po ní kráčeti, zatím co on sám, jak tomu bývá u zdroje světla, zůstával ve stínu. Ale není menší úcty hoden ten, kdo ukazuje cestu k novému cíli, než ten, kdo první po ní jde; ti, kteří pracují, jsouce neviditelní, vykonali také svůj úkol.

Mistrovská léta.

Je nesmírně šťastným případem v životě umělcově, najde-li tématickou formu uměleckou, která mu umožní harmonicky soustřediti všechny tvůrčí schopnosti. To se podařilo Erasmusovi oslňující a dokonale provedenou myšlenkou v jeho „Chvále bláznovství“. Tu se v něm pojí úzce všestranný učenec, přísný kritik doby i satirický posměváček a v žádném jiném jeho spise neznáme a nepoznáváme tak jasně mistrovství Erasmo, jako v tomto proslulém a také jediném díle, které se ubránilo pomíjejcnosti. Při tom byl jeho mistrovský úder do srdce doby veden zcela lehkou a jen hrající si rukou. V sedmi dnech a opravdu jen pro ulehčení mysli bylo plynně napsáno toto oslňující satirikon. Ale právě tato lehkost dala mu křídla, bezstarostnost pak volný vzlet. Erasmus překročil tehdy čtyřicátý rok života, přečetl a napsal ohromně mnoho, ale také už nahlédl svýma chladnýma a skeptickýma očima do hlubin lidství. Lidstvo nebylo ani v nejmenším podle jeho přání. Pozoroval, jak malou moc má rozum ve skutečném životě, celé to zmatené víření zdálo se mu hodně bláznovským, a kamkoli se podíval, viděl ve smyslu Shakespeareových sonetů :

„Co žebračka se rodí Zásluha,
a prázdné Nic se halí nádherou
a Umění je pánů otrokem,
Duch všeho práva zbaven byl,
je hlupstvím zvána prostá Poctivost.“

Kdo žil tak dlouho v chudobě, jako on, kdo tak dlouho stával v přítmí a jako žebrák přede dvěma mocnými, toho srdce

nasáкло hořkostí jako houba žlučí, ten zná dobře, kolik nespravedlnosti a nesmyslnosti je ve všem lidském jednání, a často se mu chvějí rty hněvem a potlačeným výkřikem. Ale Erasmus není v hloubi své duše „seditiosus“, není buřičem, nemá radikální povahy : křiklavá pathetická žaloba se nesrovnává s jeho umírněným, obezřetným temperamentem. Erasmusovi chybí úplně naivní a krásný přelud, že by se jediným mocným nárazem mohlo všecko zlo na světě zvrátiti — nač tedy kaliti svůj poměr k světu, myslí si resignovaně, když jej jedinec nemůže změnit, když, jak se zdá, takové klamání a sebeklamání je věčně lidským a nezměnitelným údělem. Chytrý člověk si nestěžuje, moudrý se nerozčiluje : hledí bystrýma očima a s opovržlivě staženými rty na bláhový shon a jde s Dantovým „Guarda e passa!“ — svou vlastní, ustálenou cestou. Ale občas přec jen lehká nálada uvolní na chvíli přísný a resignovaný pohled i moudrého muže ; potom se usměje a úsměvem si ironicky rozjasní svět. V oné době (1509) vedla Erasma cesta Alpami, vracel se z Itálie. Tam viděl církve v úplném náboženském úpadku, papeže Julia jako dobyvatele, obklopeného válečníky, viděl, jak biskupové žijí v nádheře a v hodování místo v apoštolské chudobě. Zažil v té rozvrácené zemi zločinnou válečnou zběsilost knížat, kteří jako vlci se vzájemně loupežně přepadávají, zpupnost mocných, viděl hrozné zubožení lidu, hluboko se zas jednou podíval do propasti lidské zvrácenosti. Ale teď vše to leželo v dáli jako temný mrak za ozářenými hřebeny alpskými ; učenec a knihomil Erasmus seděl v sedle a šťastnou náhodou netáhl s sebou svá filosofická zavazadla, svá pojednání, své pergameny, na nichž obyčejně uvázla jeho komentátorská zvědavost. Jeho duch byl v té chvíli volný ve volném prostoru, byl ve hravé, téměř bujné náladě ; tu náhle napadla ho myšlenka pestrá a okouzlující jako motýl, a tu si vezl s sebou z této radostné cesty. Jakmile dojel do Anglie, napsal v jasném, útulném venkovském domku Tomáše Mora malý, žertovný spisek, vlastně jen proto, aby rozveselil tamní společnost, a pojmenoval jej na počest Tomáše

Mora „Encomium Moriae“, latinsky „Laus stultitiae“, což lze nejpříležitavěji přeložit slovy „Chvála bláznovství“.

Srovnáváme-li tuto malou, smělou satiru s vážnými, důkladnými, těžkou vědou nabitými a přetíženými arcidíly Erasmovými, jeví se nám na první pohled poněkud mladicky bujná, úzkoboká a lehkonohá. Avšak vnitřní trvalé ceny uměleckým dílům nedodává jejich objem a váha, a jako v politice často jediné jádrné slovo a drtící vtíp působí pronikavěji než demosthenovská řeč, tak v literárním životě někdy malé formáty přezijí těžké folianty. Ze stoosmdesáti svazků Voltairových zůstala na živu vlastně jen posměvačná krátká novela „Candide“ a z nesčetných foliantů neúnavného Erasma jen toto náhodné dítě veselé nálady, jen tato třípytivá hra ducha „Chvála bláznovství“.

* * *

Jedinečným a nenapodobitelným uměleckým činem v tomto díle je geniální jinotaj. Erasmus sám se neujímá slova, aby vypověděl všechny hořké pravdy, které se vztahují na mocné tohoto světa, ale posílá za sebe na katedru bláznovství — Stultitiam — aby sama sebe chválila. Tím povstává zábavná záměna. Nikdy se přesně neví, kdo vlastně má slovo: zda mluví Erasmus vážně, či mluví in persona Bláznovství, jemuž přec nutno odpustiti největší hrubosti a drzosti? Touto dvojsmyslností zjednává si Erasmus nedotknutelnou posici pro každou opovržlivost; jeho vlastní mínění nedá se postihnouti, a kdyby někomu napadlo se pohoršovati nad palčivými šlehy, kousavými pošklebky, které tak štědře rozdává na všechny strany, může posměšně namítnouti: Neřekl jsem to já, ale paní Stultitia; a kdo by chtěl bláznivou řeč bráti vážně? Za času censury a inkvisice propašovali do světa kritiku doby ironií a symboly, byla jediná možnost volného myslitele v dobách temna. Zřídka kdy obratněji použil někdo svatého práva bláznů mluvití upřímně jako Erasmus v této satíře, která je prvním, nejsmělejším a zároveň nej-

umělečtější dílem této generace. Vážnost i žert, vědění i veselé škádlení, pravda i nadsázka se tu zamotávají v pestré klubko, které však se vždy lehce rozvine, jen když je dobře uchopíme a vážně začneme soukati. Srovnáváme-li Erasmovův způsob s hrubými rvačkami a bezduchými nadávkami současníků, snadno pochopíme, proč takový zářivý ohňostroj uprostřed duchovní temnoty okouzloval i osvobozoval celé století.

Satira počíná žertovně. Paní Stultitia v taláru učence, ale s čapkou blázna na hlavě (tak ji znázornil Holbein) vystupuje na katedru a pronáší akademickou chvalořeč ke své vlastní poctě. Jedině ona prý je to, chlubí se, která se svými služebníci, Lichotnictvím a Ješitností, uvádí celý svět do pohybu. „Beze mne není žádného svazku životního, žádného příjemného a trvalého společenství, vždyť by se na dlouho nesnesl lid se svým knížetem, pán se svým sluhou, komorná se svou milostpaní, učitel se svým žákem, přítel s přítelem, žena s mužem, hostinský s hostem, společník se společníkem, zkrátka člověk s člověkem, kdyby se navzájem buď neklamali nebo si navzájem nelichotili a chytře neuhýbali, kdyby konec konců nebylo všechno kořeněno trochou bláznovství. Kupec se namáhá jen proto, že přeceňuje význam peněz, básník tvoří, jen je-li lákán marnou slávou, když jde za bludičkou nesmrtelnosti, jen klamnou představou nabývá voják udatnosti. Střízlivý a chytrý člověk by utekl z každého boje, dělal by pro zisk právě jen to nejpotřebnější, nikdy by rukou nepohnul a nenapínal ducha, kdyby nebyl požil onoho bláznovského koření, které budí žízeň po nesmrtelnosti.“ A teď hbitě jiskří prskavky paradoxů. Jen oblužující Stultitia a jen ona sama dovede rozdávati štěstí, neboť každý člověk je prý tím šťastnější, čím slepěji se oddá své náruživosti, čím pošetileji žije. Vždyť jakékoli uvažování a sebe-trýznění zatemňuje duši. Radost není nikdy v jasnosti a chytrosti, nýbrž vždy jen v opojení a překypění, ve vytržení a v bludu. K pravdivému životu patří vždy dávka bláznovství a není vůbec normálním člověkem, nýbrž jakousi abnormitou, kdo je

spravedlivý, kdo jasně vidí a nepodléhá vášním. „Jen ten, kdo je v životě stížen pošetilostí, může být opravdu nazván člověkem.“ Proto se honosí Stultitia, pravá pružina lidského konání, kypícím zdravím, a svůdnou výmluvnou řečí dokazuje, jak všechny vyhlášené ctnosti, jasná mysl, touha po pravdě, upřímnost a čestnost, jsou na světě jen proto, aby ztrpčovaly život člověku, který o ně usiluje. A poněvadž nadto je učenou dámou, pyšně cituje na podporu svých názorů Sofokla: „Jen v pošetilosti je život příjemný.“

Aby podle přísných, akademických pravidel dokázala bod za bodem svou thési, horlivě si předvádí svědky na svém bláznovském provázku. Každý stav má při této veliké parádě svou vlastní hloupost. A tak předstupují po řadě: tlachaví rétoři, pendantští právníci, filosofové, z nichž každý by chtěl vesmír strčiti do svého zvláštního pytle, šlechta, pyšná na svůj původ, kořistníci, scholastikové a spisovatelé, hráči i válečníci a konečně věční blázni svých citů, milenci, z nichž každý vidí jen ve svém miláčku souhrn blaženosti a krásy. Nádhernou galerii lidské pošetilosti ukazuje tu Erasmus pomocí své neobyčejné znalosti světa, takže velikým tvůrcům komedií, jako byl Molière nebo Ben Jonson, stačilo později jen sáhnouti do této loutkové hry, aby z lehce nahozených karikatur vytvořili skutečné postavy. Erasmus neušetril žádného odstínu bláznovství, na žádný nezapomněl a právě touto úplností se chrání. Neboť kdo se tu může cítiti vydán zvláštnímu posměchu, když žádný jiný stav není na tom lépe než jeho? Tak se konečně a po prvé může uplatniti celá universalita Erasmova, všechny jeho intelektuální síly, jeho vtip i jeho vědění, jeho jasné zření i jeho humor. Skepse i převaha jeho světového rozhledu hrají tu v souladu jako tisíce jisker a barev z vystřelené rakety; vznešený duch projevuje se tu dokonale hrou.

V hloubí duše však byl Erasmusovi tento spis více než žertem. Právě v tomto zdánlivě nepatrném díle mohl se dokonaleji projeviti než v kterémkoli jiném, nezakrytě psaném. Neboť jeho

nejmilejší spis „Laus stultitiae“ byl vnitřním vyúčtováním s vlastním nitrem. Erasmus, který se nikdy nedal ničím a nikým klamati, znal nejhlubší příčinu tajemné slabosti, která mu překážela v básnické, v pravdě tvůrčí činnosti, totiž, že cítí příliš rozumově a příliš málo vášnivě, že jeho nadstranickost a převaha ho staví vždy mimo skutečný život. Rozum je vždy jen regulativní síla a sám v sobě nemá tvůrčí moci, skutečně produktivní činnost předpokládá zajisté vždy jakýsi přelud. Poněvadž Erasmus byl tak podivuhodně střízlivý, zůstal po celý svůj život bez vášně, vždy chladným a dokonale spravedlivým mužem, který nikdy nepoznal nejvyššího životního štěstí, totiž úplné odevzdanosti a svatého sebeobětování. Po prvé a jen jedenkrát vycitujeme právě z této knihy, že Erasmus tajně trpěl svou rozumovostí, svou spravedlností, svou věrností k zásadám, svou umírněností. A jako umělec nejjistěji tvoří tehdy, když dává tvar tomu, co jemu samému chybí, anebo po čem touží, tak zde právě tento muž par excellence rozumový, byl nejpovolanější, aby zbásnil veselý hymnus na bláznovství a aby si tak nejchytřejším způsobem dobíral zbožňovatele pouhé chytrosti.

Avšak ani jinak nesmí nás dokonale jinotajné umění v jeho knize klamati o pravém úmyslu. Zdánlivě šprýmovná Chvála bláznovství se svou masopustní maskou byla jednou z nejnebezpečnějších knih své doby, a co se nám dnes líbí jen jako pouhý duchaplný ohňostroj, bylo ve skutečnosti výbuchem, který prolomil cestu německé reformaci. Chvála bláznovství patří k neúčinnějším pamfletům, které byly kdy napsány. S úžasem a rozhořčením vrátili se tehdy němečtí poutníci z Říma, kde papežové a kardinálové žili rozmařilým a nemravným životem italských knížat renaissančních, a opravdu nábožensky cítící lidé se dožadovali stále netrpělivěji „reformy církve v hlavě i v údech“. Ale Řím nádherymilovných papežů odmítal jakýkoli odpor, i neupřímnější; na hranicích, s roubíkem v ústech, pykali ti, kteří mluvili příliš hlasitě a vášnivě. Jen v obhroublých

lidových rýmovačkách nebo ve šfavnatých anekdotách mohlo se tajně vybíjeti rozhořčení nad zneužíváním obchodu s relikviemi a nad zlořády odpustkovými; potají kolovaly z ruky do ruky letáky s obrazem papeže jako velkého, krvežíznivého pavouka. Erasmus však veřejně přibíjí seznam hříchů kurie na pranýř své doby: jsa mistrem v jinotajích, vkládá do úst „pani Stultitiae“ všecko nebezpečně nutné a tak používá svého uměleckého nápadu k rozhodnému útoku proti náboženským zlořádům. A třebaže domněle je to jen ruka blázna, která šlehá bičem, všichni jasně chápou kritický smysl slov: kdyby velekněží, papežové, zástupcové Kristovi se snažili, aby se mu připodobnili životem, kdyby snášeli jeho chudobu, vzali na sebe jeho útrapy, jeho kříž, kdyby opovrhovali vším světským jako on, kdo by byl na světě politováníhodnější než oni? Kolika pokladů by se museli vzdáti svatí otcové, kdyby se jen jednou zmocnila moudrost jejich ducha? Místo ohromného bohatství, božských poct, udílení tolika úřadů a hodností, tolika četných dispensí a rozličných desátků, místo požitků a zábav nastoupily by u nich probdělé noci, dni postů, modlitby a slzy, pobožnosti a tisíc jiných trampot. A pojednou vypadne Stultitia ze své bláznovské role a docela srozumitelně vykřikne do světa požadavek přístří reformace: „Poněvadž celé Kristovo učení v ničem jiném nespočívá, leč v mírnosti, trpělivosti a v pohrdání věcmi tohoto světa, je nad slunce jasnější, co se tu míní. Kristus požaduje, aby jeho zástupcové byli opravdu opatření vším tím, co on chce; proto žádal, aby odložili nejen obuv a brašnu, ale i oděv, aby se ujali svého apoštolského poslání docela nazí a ničím neobtěženi. Měli by nositi jen meč, ne však onen neblahý meč, který slouží lupičství a vraždě, nýbrž meč ducha, jenž proniká až k hlubinám lidské duše a jednou ranou usmrcuje všechny vášně, aby od té chvíle jen zbožnost trůnila v srdci.“

Neočekávaně a nenápadně změnil se žert v řezavou vážnost. Zpod bláznovské čapky vyzírá neomylně přísné oko kritika doby. Bláznovství vytklo to, co vskrytu páliho na jazyku tisíce

a desetitisíce lidí. Silněji a důrazněji, obecně srozumitelněji, než kterýmkoli jiným spisem té doby, se dere do vědomí světa nutnost přísné církevní reformy, vždyť je nutno, aby se nejprve otrásl autoritou současného řádu, než se může vybudovati řád nový. Ve všech duchovních revolucích předchází kritik a vykladač před tvůrcem a přeměňovatelem, půda musí býti nejprve zkyprěna, aby se ujalo semeno.

* * *

Není v souhlase s Erasmovým názorem pouhé odmítání a neplodné kritisování v žádném oboru; ukazuje-li na chyby, děje se to jen proto, aby požadoval správné věci, nikdy však nekárá jen z pyšného povýšeneckého karatelství. Nic nebylo jeho tolerantnímu temperamentu cizejší než hrubý obrazoborecký útok proti katolické církvi: jako humanista nesní Erasmus o odporu proti církvi, ale spíše o „znovuzrození“, o novém rozkvětu, o renaissanci náboženského života, o obnově křesťanské ideje návratem k její původní, nazarénské čistotě. Jako v renaissanci byly umění a vědy skvěle omlazeny návratem k antickým vzorům, tak čeká Erasmus očistu církve, dusící se ve světském živlu, od toho, že budou nalezeny její prastaré prameny, že se její učení vrátí k evangeliím a tím i k původnímu učení Kristovu, „objevením Krista skrytého pod dogmatickými naukami“. S tímto stále a stále hlásaným požadavkem vstupuje Erasmus v čelo reformace, jsa průkopníkem i tu jako všude jinde.

Jeho humanismus není však nikdy v podstatě revolucionářský, a jestliže Erasmus svými popudy k církevní reformě koná nejdůležitější služby připravováním nových cest, přece jen se ve svém odpovědném, nanejvýš mírumilovném smýšlení hrozí jakéhokoli veřejného schismatu. Nikdy se neosmělí jako prudký a každý odpor drtící Luther, Zwingli nebo Calvin, stanoviti, co je v katolické církvi správné, neb co je nesprávné, které svátosti jsou přípustné a které nutno zavrhnouti, zda je proměnění

ve svátosti oltářní podstatné či symbolické; omezuje se jen na důrazné tvrzení, že pravou podstatou křesťanské zbožnosti není pouhé zachovávání vnějších forem — že jediné v nitru se rozhoduje člověk o pravém obsahu své víry. Ani uctívání svatých, ani pouti a odříkávání žalmů, ani theologická scholastika se svým neplodným „judaismem“ nečiní člověka křesťanem, nýbrž jeho duševní průkaznost, jeho lidský, jeho křesťanský život. Svatým neslouží nejlépe ten, kdo sbírá jejich ostatky a uctívá je, ne ten, kdo putuje k jejich hrobům a na nich nejvíc svíček spálí, nýbrž ten, kdo dovede ve svém soukromém životě co nejdokonaleji napodobiti jejich zbožné konání. Důležitější než přesně zachovávat všechny obřady a vykonávat modlitby, nežli se postiti a sloužiti mše, jest řídit se ve vlastním životě duchem Kristovým: hlavní heslo našeho náboženství jest pokoj a jednomyslnost. I zde, jako všude jinde, usiluje Erasmus, aby živoucí ideje nebyly dušeny formulami, ale povznášeny k všelidství. Pokouší se uvědoměle odloučiti křesťanství od pouhého církevnictví tím, že spojuje křesťanství s universální humanitou; vše, co kdy národy a náboženství měla eticky dokonalého, snaží se převést jako plodný živel do ideje křesťanské a ke století obmezenosti a dogmatického fanatismu volá tento veliký humanista podivuhodná a obzory rozšiřující slova: „Kdekoli se setkáš s pravdou, považuj ji za křesťanskou.“ Tím je sklenut most ke všem dobám a zemím. Kdo dovede jako Erasmus svobodomyšlně viděti všude v moudrosti, lidskosti a mravnosti formy nejvyšší humanity a tím zároveň i křesťanství, ten už nezavrhně jako mniši-zeloti do pekel starověké filosofy, (svatý Sokrate, volá kdysi Erasmus v nadšení), ale umí převést na náboženské pole všecko ušlechtilé a veliké v lidských dějinách, jako Židé, když odcházeli z Egypta, vzali s sebou všecko stříbrné a zlaté nářadí, aby jím ozdobili chrám. Podle Erasmova náboženského pojetí nemá býti od křesťanství příkrou přehradou odloučeno nic, co kdy bylo význačným skutkem lidské morálky nebo mravního ducha, neboť v čistém lidství není křesťanských a pohan-

ských pravd, ale ve všech svých tvarech je pravda božskou. Proto nemluví nikdy Erasmus o Kristově theologii, o věrouce, nýbrž o „filosofii Kristově“, to jest o nauce, jak žíti. Křesťanství je mu jen jiným výrazem pro vznešenou a humaní mravnost.

Srovnáme-li Erasmovy základní ideje s architektonickou silou katolické exegese a s plamennou touhou lásky mystiků, zdají se nám snad poněkud vlažné a všeobecné, jsou však humaní; i tu, jako v každém vědeckém oboru, proniká Erasmova působnost méně do hloubky než do šířky. Jeho „Enchiridion militis christiani“ (Příručka křesťanského bojovníka), sepsaná příležitostně na přání zbožné šlechtičny jako napomenutí jejího manžela, stává se lidovou theologickou příručkou a reformace se svými bojovně radikálními požadavky vidí v tom již kus zkyprené půdy. Ale není posláním osamělého hlasu v poušti zahájiti takový zápas, nýbrž zažehnávati jej ještě v poslední chvíli smírnými návrhy; v době, kdy už zuří na koncilech rozhořčeně svár o nicotné dogmatické drobnosti, sní Erasmus o poslední synthesi všech poctivých forem náboženské víry, sní o znovuzrození křesťanství, které by navždy celý svět osvobodilo od sporů a svárů a tím povzneslo víru v Boha v opravdové náboženství lidstva.

* * *

Mnohostrannost Erasmovu ukazuje i to, že dovedl jednu a touž myšlenku vyjádřiti různými způsoby. Ve „Chvále bláznovství“ zobrazil neúplatný kritik své doby zlořády v církvi katolické, v „Příručce křesťanského bojovníka“ vytušil všem srozumitelný ideál zvroucněné a zlidštěné zbožnosti; současně pak uskutečňuje svou theorii o nutném „odkrytí pramenů křesťanství“ tím, že jsa kritikem, filologem a exegetou, znova překládá evangelia z řečtiny do latiny; tak připravil cestu Luthe- rovi k německému překladu bible, což je skoro stejně významné pro tehdejší dobu. Vrátili se k pramenům pravé víry a hledati je tam, kde proudí ještě božsky čisté a nesmíšené s žádným dog-

matem, toho si žádal Erasmus od nové humanistické teologie, a jsa nadán hlubokým instinktem pro potřeby své doby, patnáct let před Lutherem poukazuje na základní důležitost této práce. R. 1504 píše: „Nemohu ani vyjádřiti, jak mocně mě to pudí k svatým písmům a jak se mi vše hnusí, co mě od nich odděluje nebo jen zdržuje.“ Život Kristův, jak je vypsán v evangelích, nemá už býti výsadou mnichů a kněží, latiníků, nýbrž celý národ má a musí se s ním seznamovati, „rolník má jej čísti za pluhem, tkadlec za svým stavem, každá žena musí býti schopna, aby vštípila svým dětem toto jádro veškerého křesťanství“. Dříve však nežli se Erasmus odváží prováděti svůj veliký plán — překládati Písmo do řeči národních — upozoruje, že i Vulgata, jediný církví trpěný a schválený latinský překlad bible, byl do datečně na mnoha místech porušen a že i jazykově není spolehlivý. Pravda však nesmí býti poskvrněna žádnou pozemskou nedokonalostí, proto s ohromnou pílí podniká veliké dílo, překládá bibli znova do latiny a své odchylky od Vulgaty i volnější pojetí doprovází podrobným kritickým komentářem. Tímto novým překladem bible, který vychází současně latinsky i řecky r. 1516 u Frobeny v Basileji, je učiněn opět revoluční krok. I na poslední fakultu, totiž theologickou, vítězně takto proniká svobodomyšlné badání. Ale typické pro Erasma je: i tam, kde pracuje revolučně, zachovává tak obratně vnější formy, že se i tato velmi mocná rána nestává přímým útokem. Aby už napřed ulomil ostří odporu theologů, věnuje první volný překlad bible vládci církve, papeži, a Lev X., sám též humanismu oddaný, radostně odpovídá ve svém breve: „Potěšilo nás,“ ba dokonce chválí pílí, kterou Erasmus věnoval této svaté práci. Erasmus dovedl vždy při své konciliantní povaze překonatí konflikt mezi církevním a volným badáním, který vedl u každého jiného a vždy k hroznému nepřátelství; jeho geniální schopnost zprostředkovati, jeho umění mírně vyrovnávati vítězně tri umfovaly také i v tomto dusném ovzduší.

* * *

Zmíněnými třemi knihami získal Erasmus své současníky. Objasní nejvýznačnější problémy své generace a mírný, všem srozumitelný, humanní způsob, s jakým objasňuje nejpalcivější problémy své doby, získává mu nesmírné sympatie. Lidstvo vždy cítí hlubokou vděčnost k těm, kdo věří v možnost pokroku pomocí rozumu, a chápeme dobře, jaké to bylo štěstí pro nové století, když po všech těch rozčilených mniších, hašteřivých fanaticích, neblahých zlehčovatelích a nesrozumitelných profesorech scholastiky konečně se objevuje v Evropě muž, jenž hodnotí duchovní i náboženské věci jediné z lidského stanoviska, přichází duše milující celý svět, která přes všechna nerozumění věří v tento svět a chce jej dovésti k světlu. A tak se stává, co se stává vždy, kdykoli jediný muž se odhodlaně pustí do řešení hlavního problému: vytvoří se kol něho společnost a svým tichým očekáváním posiluje jeho tvůrčí moc; všechna síla, všechna naděje, všechna netrpělivost, s níž se čekalo umravnění a povznesení nově se vyvíjejícími vědami, soustředila se konečně v tomto muži jako v ohnisku: jediné on a nikdo jiný, podle jejich mínění, nemůže uvolnití nesmírné napětí, kterým je doba nabita. Jen pouhým literárním věhlasem nabývá jméno Erasmovo na počátku šestnáctého století neobyčejné síly. Kdyby byl odvážný, mohl jí diktátorsky využítí k velkému světovému reformačnímu činu. Ale Erasmus nebyl mužem činu. Umí jen objasňovati, nikoli formovati, jen připravovati, nikoli uskutečňovati. Reformace nenese jeho jméno na svém čele; jiný sklídí, co on zasil.

Velikost a meze humanismu.

Mezi 40. a 50. rokem věku je Erasmus Rotterdamský na vrchole své slávy: od mnoha staletí nebylo v Evropě proslulejšího muže. Žádné jiné jméno mezi současníky, ani Dürerovo, Raffaelovo, Lionardovo, Paracelsovo nebo Michalangelovo, není vyslovováno v těch dobách po celém duchovním kosmu s takovou úctou, díla žádného spisovatele nevycházejí v tak četných vydáních, žádná morální ani umělecká proslulost nemůže se srovnávat s jeho proslulostí. Erasmus: to znamená pro právě počínající století zkrátka souhrn moudrosti, „optimum et maximum“, ideál všeho nejlepšího a nejvyššího, jak hlásá Melanchthon ve své latinské chvalořeči, nepřekonatelnou autoritu v oboru vědním i básnickém, ve věcech světských i duchovních. Tu jest veleben jako „doctor universalis“, jindy jako „kníže vědy“, jako „otec studií“ a „ochránce poctivé theologie“; nazývají ho světlem světa nebo prorokem Západu, „vir incomparabilis et doctorum foenix“. Žádná chvála není proň dost veliká. Mutian píše: „Erasmus převyšuje lidskou míru. Je božský a má být uctíván v tiché zbožnosti jako nebeská bytost;“ a jiný humanista Camerarius píše: „Každý se mu podívuje, velebí a zbožňuje jej, kdo nechce být považován za cizince v říši Mus. Může-li kdo od něho vylákati dopis, už tím dosáhl ohromné proslulosti a slaví pravé triumfy. Komu se však podařilo s ním mluvit, cítí se blaženým na této zemi.“

A opravdu začalo závodění o přízeň učence donedávna ještě neznámého, jenž se doposud protloukal dedikacemi, soukromým vyučováním a prosebnými dopisy, jenž si dobýval ponižu-

jícím pochlebenstvím hubených důchodů od mocných; — nyní se mocní ucházejí o jeho přízeň, a je to vždycky přeslavná podívaná, jestliže pozemská moc a peníze jsou nuceny sloužiti duchu. Císařové a králové, knížata i vévodové, ministři i učenci, papežové i preláti s ponížeností závodí o Erasmovu přízeň: císař Karel, pán obou světů, nabízí mu místo ve své radě, Jindřich VIII. zve ho do Anglie, Ferdinand Rakouský do Vídně, František I. do Paříže; z Holandska, Brabantu, Uher, Polska, Portugalska docházejí nejlákavější nabídky, pět universit pře se o čest propůjčiti mu profesorskou stolicí, tři papežové píší mu uctivé dopisy. V jeho světlici se hromadí dobrovolné tributy bohatých ctitelů, zlaté poháry, stříbrné nádoby, docházejí ho náklady vína a vzácné knihy, všichni ho lákají a zvou, aby jeho věhlasem zvýšili svou vlastní slávu. Moudrý a zároveň skeptický Erasmus přijímá sice zdvořile všechny dary a pocty, dovoluje, aby byl obdarován, aby byl chválen a veleben, dokonce mu to působí netajeně potěšení, ale koupiti se nedá. Dává si sloužiti, ale sám nevstupuje k nikomu do služeb, je neochvějným průkopníkem oné vnitřní svobody a umělecké neúplatnosti, kterou považuje za nutnou podmínku jakéhokoli mravního působení. Ví, že je nejsilnější v úplné nezávislosti. A konečně, jaká by to byla zbytečná pošetilost, kdyby putoval za svou slávou ode dvora ke dvoru, místo aby ji upevnil nad svým vlastním domem jako klidně zářící hvězdu. Není už vůbec třeba, aby Erasmus za někým cestoval, když všichni jezdí k němu, z Basileje stává se jeho přítomností residence, duchovní středisko světa. Žádný kníže, žádný umělec, žádný muž, který dbá své vážnosti, neopomene, vede-li ho cesta Basilejí, pokloniti se velikému učenci, neboť už jen rozmluva s Erasmem nabývá významu jakéhosi pasování na duchovního rytíře a návštěva u něho (jako v 18. století u Voltaira, v 19. u Goetha) platí za nejokázalejší projev pocty symbolickému nositeli neviditelné duchovní moci. Aby získali jeho vlastnoruční podpis do svých památníků, podnikají urození šlechtici i učenci dlouhé cesty. Kardinál, synovec papežův,

který už třikrát marně zval Erasma na hostinu, necítí se ponížěn, když ten odmítne jeho pozvání, a sám navštíví Erasma v špinavé Frobenově tiskařské dílně. Každý dopis, který Erasmus píše, jest příjemcem obložen brokátem a se zbožnou úctou ukázován přátelům jako relikvie, a jakékoli doporučení mistrovo, to už teprve jako sezam otvírá všechny dveře — a nikdo, ani Goethe, ani snad Voltaire neměl v Evropě takové svět ovládající moci, jež by vyvěrala jen z duchovní existence.

S hlediska naší doby není vynikající postavení Erasmo zcela srozumitelné, ať přihlížíme především k jeho práci nebo k jeho osobnosti. Vidíme v něm dnes ducha bystrého, humanního, mnohostranného i mnohotvárného, podněcujícího i přitěžlivého, nikoli však strhujícího a svět přetvářejícího. Ale světu století byl Erasmus něčím více než literárním zjevem, stal se a byl symbolickým vyjádřením jeho nejtajnější duchovní touhy. Každá epocha, která se chce obnovit, promítá nejprve svůj ideál do nějaké postavy. Duch času si vždy volí nějakou osobu jako typ, aby názorně pochopil svou vlastní podstatu. A povznášeje tuto jednotlivou a často náhodnou osobnost vysoko nad její skutečný význam, rozněcuje se jaksí svým vlastním entusiasmem. Nové city a myšlenky jsou srozumitelné vždy jen zvolenému okruhu. Široké masy nedovedou je nikdy pochopit v čisté, abstraktní formě, ale vždy jen názorně a anthropomorficky; proto s oblibou nahrazují ideu člověkem, obrazem, vzorem, jež se snaží s pevnou vírou napodobit. A tato touha doby se nakrátko dokonale ztělesnila v Erasmovi, neboť tento „uomo universale“, nestrannický, mnoho vědoucí a svobodně do budoucnosti hledící muž, stal se ideálním typem nového pokolení. V humanismu slaví doba svou odvahu myslit i svou novou naději. Po prvé se staví duchovní moc nad moc pouze zděděnou a tradičně přejatou, a jak mocně a rychle se provádí přehodnocení, dokazuje skutečnost, že staří nositelé moci se dobrovolně podřizují novým. Je to zajisté symbolické, když Karel V. se k úžasu svých dvořanů shýbá, aby zvedl štětec, který upadl pastý-

řovu synu, Tizianovi, když papež, poslušen hrubého rozkazu Michelangelova, odchází ze Sixtinské kaple, aby nepřekážel mistrovi, když princové a biskupové najednou sbírají místo zbraní knihy, obrazy a rukopisy; nevědomky kapitulují tak před poznáním, že moc tvůrčího ducha nastoupila vládu v západním světě a že uměleckým výtvorům je souzeno přežítí válečnické a politické útvary. Po prvé vidí Evropa svůj úkol a své poslání v nadvládě ducha, ve výstavbě jednotné západní civilisace, v typicky tvořící světové kultuře.

Pro toto nové smýšlení volí si doba Erasma jako praporečníka. Staví jej v čelo ostatních jako „antibarbara“, protivníka každé zaostalosti, každého tradicionalismu, jako hlasatele vznesenějšího, volnějšiho a humannějšího lidství, jako vůdce příštího světoobčanství. Zajisté cítíme my, lidé dneška, odvážné hledání, mohutný zápas, faustovství onoho století zosobněné v jiném, hlubším typu „uomo universale“, a daleko velkolepěji, totiž v Lionardovi a Paracelsovi. Než právě to, co nakonec je dnes na újmu velikosti Erasmově, totiž jeho jasná (často až průhledná) srozumitelnost, jeho pouhé osobní uspokojení z poznatelných věcí, jeho uctivé měšťácké smýšlení, to vše bylo tehdy jeho štěstím. A instinktivně volila tehdy doba správně: každá obnova světa, každý dokonalý převrat zkouší to nejprve s umírněnými reformátory, nikoli s neurvalými revolucionáři, a v Erasmovi vidí doba symbol tichého, avšak vytrvale působícího rozumu. Na malý podivuhodný okamžik vytvoří si Evropa jediný humanistický sen a touhu po jednotné civilisaci, která by světovou řečí, světovým náboženstvím, světovou kulturou učinila konec prastarému neblahému sváru, a tento nezapomenutelný pokus zůstane na věčnou paměť spjat s postavou a jménem Erasma Rotterdamského. Neboť jeho ideje, touhy a sny ovládly v jedné historické chvíli Evropu a je to jeho a zároveň našim neblahým osudem, že čistá duchovní vůle ke konečnému sjednocení a uklidnění Západu zůstala jen brzy zapomenutou mezihrou v krvavé tragedii naší společné vlasti.

Erasmovo imperium, které po prvé v památné té chvíli zahrnovalo v sobě všechny země, národy a řeči Evropy, bylo laskavou vládou. Humanismus se protiví jakémukoli násilí, neboť zvítězil bez násilí, jediné toužící a přesvědčující silou duchovního působení. A poněvadž byl Erasmus zvolen jednomyslně, aklamací, neprovádí násilné diktatury. Dobrovolnost a vnitřní svoboda jsou základní zákony státní v jeho neviditelné říši. Erasmova duchovní vláda nesnaží se, jako kdysi knížata a církve, nesnášenlivostí podmanit lidstvo svému humanistickému a humanitnímu ideálu, nýbrž chce mírným přesvědčováním uvést do své jasné oblasti ty, kteří jsou dosud nevědomí a stojí stranou, tak jako láká volné světlo do své čisté sféry zvěř, potulující se v temnotách. Humanismus nesmýšlí imperialisticky, nezná nepřátel a nechce mítí nevolníků; kdo nechce náležeti k vyvolenému kruhu, ať zůstane mimo něj, nikdo ho nedonucuje, nikdo násilně nepobízí k novému ideálu. Každá nesnášenlivost, z níž přece vždy vzniká vnitřní nepochopení, je daleko od této nauky o světovém dorozumění. Ale také nikomu není zakázán vstup do nového duchovního cechu. Humanistou se může stát každý, kdo má touhu po vzdělání a kultuře — každý člověk jakéhokoli stavu, muž i žena, rytíř nebo kněz, král či kupec, laik i mnich mají přístup do tohoto svobodného společenstva. Nikdo není tázán na svůj původ z kmene či třídy, na příslušnost k jazyku neb národu. Tak vzniká nový pojem evropské myšlenky: nadnárodnost. Jazyky, které až dosud tvoří neproniknutelnou překradu mezi lidmi, nemají od té doby dělit národy od sebe; je sklenut most mezi nimi všemi společnou řečí, všude uznávanou humanistickou latinou, a zrovna tak má býti překonán ideál vlasti jako nedostačující, poněvadž je příliš úzký, a má býti nahrazen ideálem evropským, nadnárodním. „Celý svět je společnou vlastí,“ hlásá Erasmus ve svém spise „Querella pacis“, a s této výše evropského rozhledu zdá se mu vražedný svár národů, každá nevraživost mezi Angličany, Němci a Francouzy nesmyslnou. „Proč by nás měla rozdělovati bláznivá jména, když

nás slučuje jméno Kristovo.“ Všecky nesváry uvnitř Evropy nejsou humanisticky smýšlejícímu člověku ničím jiným než samým nedorozuměním, plynoucím z příliš úzkého chápání a příliš nepatrného vzdělání. Je úkolem příštího Evropana, aby se chabě nepodřizoval ješitným nárokům knížátek, sektářských fanatiků a národnostních egoistů, ale aby dával přednost vždy tomu, co spojuje a zavazuje, to jest evropanství nad nacionalismem a všelidství nad vlastenectvím, aby pojem křesťanstva, chápaného jako pouhé společenství náboženské, proměnil v universální křesťanství, t. j. oddanou službu a pokornou lásku ke všem lidem. Erasmova idea směřuje tedy vyše než k pouhému kosmopolitickému společenství; v ní právě se uplatňuje rozhodná vůle sjednotiti Západ k nové duchovní formě. Pokoušeli se sice už i dříve jednotlivci o sjednocení Evropy, římský Caesarové, Karel Veliký a později Napoleon, ale tito autokraté se snažili spojit národy a státy ohněm a mečem; pěst dobytélé ničila tu kladivem moci slabší říše, aby je připoutala k silnějším. Erasmovi však — a v tom je zásadní rozdíl — jeví se sjednocená Evropa jako morální idea, jako zcela neegoistický a duchovní požadavek, jím se počíná do dneška ještě nesplněný postulát spojených států evropských ve znamení společné kultury a civilisace.

* * *

Erasmus, jako průkopník tohoto dorozumění a všech jiných, samozřejmě předpokládal, že musí býti vymýceno jakékoli násilí a odstraněna zvláště válka, „záhuba všeho dobrého“. Je tedy nutno Erasma pokládati za prvního literárního theoretika pacifismu. Celkem napsal pět spisů proti válce právě v dobách ustavičných válek. R. 1504 výzvu k Filipovi Sličnému, r. 1514 výzvu k biskupu cambraiskému: „měli by se jako křesťanská knížata pro lásku Kristovu přičinití o mír“, r. 1515 proslulou stať v „Adagiích“ s věčně pravdivým titulem:

„Dulce bellum inexpertis“ (jen těm se zdá válka krásnou, kteří jí nezakusili), r. 1516 ve svém „Naučení zbožného a křesťanského knížete“, dává naučení mladému císaři Karlu V. a konečně r. 1517 objevuje se ve všech řečích rozšířená a přece u všech národů nevyslyšená „Querella pacis“, Žaloba míru, který byl všemi národy a kmeny evropskými zamítnut, zavržen a potlačen.

Ale už tehdy, téměř pět set let před naší dobou, věděl Erasmus, jak málo může počítati i výmluvný přítel míru s vděčností a souhlasem. „Došlo to tak daleko, že se považuje za zvířecost, bláznovství a nekřesťanství, jestliže někdo otevře ústa proti válce,“ psal, což mu však nevadilo, aby za dob pěstního práva a nejhorsího násilnictví nezahájil s neúpornou rozhodností útoky na svárlivá knížata. Podle jeho mínění má Cicero pravdu, praví-li „že nespravedlivý mír je přece jen lepší než nejspravedlivější válka“. Proti válce uvádí osamělý bojovník celý arsenál důvodů, z něhož lze až do dneška hojně čerpati. „Přepadávají-li se vzájemně zvířata,“ stěžuje si, „rozumím tomu a odpouštím jim jejich nevědomost, ale lidé by měli poznati, že válka už sama sebou nutně znamená nespravedlnost, neboť postihuje obyčejně nikoli ty, kteří ji rozněcují a vedou, ale její celé břímě téměř vždy padá na nevinné, na ubohý lid, který nemůže získati nic ani vítězstvími ani porážkami. „Většinou zasahuje ty, kteří na ní nemají zájmu, a i v tom případě, že se válka skončí co nejlépe, jest štěstí jedněch škodou a zhoubou druhých.“ Nelze tedy nikdy spojovati ideu války s ideou spravedlnosti, a pak — ptá se znova — jak vůbec by mohla býti válka spravedlivou? Erasmus nezná absolutní a všeobecně platné pravdy ani v teologii ani ve filosofii. Pravda je mu vždy mnohoznačná a měnivá, stejně jako právo, a proto „vládce by neměl nikdy býti opatrnější než tehdy, kdy se má rozhodnouti pro válku, a neměl by vždy bezpodmínečně státi na svém právu, neboť kdo nepovažuje svou věc za spravedlivou?“ Každé právo má dvě stránky, všechny věci jsou prý „zabarveny, skresleny a stranami zkaženy,“

ba i v tom případě, jestliže se někdo cítí v právu, nemá prý nikdy o právu rozhodovati násilím, ani je násilím uskutečňovati, neboť „válka roste z války, z jedné dvě“.

Pro vzdělané lidi rozhodování zbraněmi není tedy nikdy mravním řešením konfliktu; Erasmus výslovně prohlašuje, že ani za války by si vzdělaní lidé a učenci všech národů neměli vypovídati přátelství. Nikdy se nesmějí domnívati, že by měli ještě zvětšovati rozdíly v názorech mezi národy, plemeny a společenskými třídami žárlivou stranickostí; jejich povinností je neochvějně setrvati v čisté oblasti lidskosti a spravedlnosti. Zůstane věčně jejich úkolem, aby proti „nedobré, nekřesťanské a zvířecky divoké nesmyslnosti války“ uplatňovali vždy ideu světového společenství a světového měšťanství. Proto vytýká Erasmus velmi prudce církvi, jako nejvyšší morální instanci, že se vzdala veliké augustiniánské ideje, „křesťanského světového míru,“ pro zvýšení světské moci. „Theologové a mistři křesťanského života se nestydí za to, že byli hlavními původci, podněcovateli a pomahači toho, co Kristus tak silně a prudce nenáviděl,“ volá rozhorleně a dodává: „Jak se může snášeti biskupská berla s mečem, mitra s přílbicí, evangelium s válečným štítem? Jak je možno hlásati slovo Kristovo i válku, touž polnicí svolávati vojska boží i ďáblova?“ Kněz-válečník není prý tedy ničím jiným než protikladem slova Božího, poněvadž zapírá nejvyšší poslání, které mu určil jeho Pán a Učitel, když řekl: „Pokoj budiž s vámi.“

* * *

V Erasmovi propuká vášeň, kdykoli pozvedá hlasu proti válce, nenávisti a jednostranné tuposti, ale jeho roztrpčená vášnivost nikdy mu nebrání jasně pozorovati svět. Jsa srdcem idealista a zároveň skeptik rozumem, byl si Erasmus vždy vědom všech překážek, které se stavěly v praktickém životě v cestu uskutečňování „světového křesťanského míru“, neomezené

vládě humánního rozumu. Muž, který ve své „Chvále bláznovství“ popsal všechny druhy lidské pošestlosti a nevyčerpitelné nesmyslnosti, nepatřil k těm idealistickým snílům, kteří myslí, že je možno napsaným slovem, knihami, kázáními a traktáty umrtvití immanentní mocný pud lidské povahy, neb aspoň jej omámiti; nikdy se neklamal o skutečnosti, že rozkoš ze síly a radost z boje od kanibalských dnů po staletí a tisíciletí vše v krvi lidstva jako temná vzpomínka na dědičnou nenávist bývalého lidského zvířete k jinému lidskému zvířeti a že bude třeba ještě staletí a snad tisíciletí mravní výchovy a kulturního rozvoje, než se lidské plemeno docela zbaví bestiality a dojde k humanitě. Věděl, že nelze oddisputovati elementární pud mýrnými a morálními řečmi a považoval barbarství tohoto světa za vlastnost vrozenou a v podstatě nepřekonatelnou. Proto jeho vlastní zápas se rozvíjel v jiné sféře: jako člověk ducha mohl se vždy jen obracet na duchovní lidi, ne na vedené a svedené, ale na vůdce, na knížata, kněží, učence a umělce, na ty, které pokládal a činil zodpovědnými za každé porušení míru v evropském světě. Jsa prozíravým myslitelem, dávno už poznal, že pud k násilí není sám o sobě ještě světu nebezpečný. Samému násilí snadno dojde dech; bije slepě a zuřivě kolem sebe, ale nemajíc cíle ve svém chtění ani vytrvalosti ve svém myšlení, shroutí se bezvládně po takových náhlých výbuších. I tam, kde působí nakažlivě a probouzí psychosu v celých skupinách, tvoří se jen neukázněné roty, které se rozprchnou, jakmile přešel první žár. Nikdy se v dějinách nestala nebezpečnými skutečnému pořádku povstání a výbuchy bez duchovního vedení; — teprve tehdy, když násilnický pud slouží idej nebo idea si jej učiní sluhou, vznikají skutečná vzbouření, krvavé a ničivé revoluce, neboť teprve heslem stane se z roty strana, organizací pak armáda a dogmatem i celé hnutí. Všecky veliké násilné konflikty v lidstvu nebyly natolik zaviněny krvežíznivým násilnictvím lidstva, jako spíše ideologií, která násilnictví rozpoutává a žene proti druhé části lidstva. Teprve fanatismus, tento bastard ducha a násilí,

který chce celému světu vnutiti diktaturu jedné, a to své myšlenky, jako jediné dovolené formy víry a života, rozštěpuje lidskou společnost v přátele a nepřátele, stoupence nebo protivníky, hrdiny nebo zločince, věřící nebo kacíře; poněvadž uznává jen svůj vlastní systém a jen svou pravdu za pravdivou, musí sahati k násilí, aby potlačil všechny projevy Bohem zamýšlené mnohovětrnosti v tomto světě. Žádný z násilnických prostředků k omezení svobody ducha, svobody názorů, inkvisici, cenzuru, hranici, popraviště, neuvedlo do světa slepé násilí, ale ztrnule zirájící fanatismus, tento genius jednostrannosti a odvčký nepřítel universalit, tento zajatec jediné ideje, který se vždy snaží strhnouti a uzavřít celý svět do svého vězení.

Proto podle přesvědčení humanisty Erasma, jenž prohlašuje všeobecnost lidstva za hodnotu největší a nejsvětější, nemůže se vzdělaný člověk dopustiti větší viny, než poskytuje-li věčně připravené vůli mas jednostrannou ideologií rozhodující zámlnku k násilnictví. Vždyť vyvolává tím temné síly, které divoce předstihnou jeho původní myšlenku a zničjí jeho nejčistší úmysly. Jednotlivec může rozpoutati vášně mas, ale není mu obyčejně dáno, aby uvolněné vášně zkontrolil. Kdo rozdmýchává své slovo v skrytý plamen, musí si býti vědom toho, že jeho žár ničivě se rozhoří, kdo vzněcuje fanatismus tím, že prohlašuje jediný systém života, myšlení a víry za vševládný, musí si uvědomiti odpovědnost, že tím rozdvouje svět, že podněcuje duchovní nebo i skutečnou válku proti každé jiné formě myšlení a života. Každá myšlenková tyranie vypovídá válku duchovní svobodě lidstva, a kdo, jako Erasmus, hledá nejvyšší syntesu pro všechny ideje, všelidskou harmonii, je už tím nucen považovati za útok proti své dorozumivací myšlence každou formu jednostranného myšlení a zcela slepé nesmiřitelnosti. Humanisticky vychovaný, humánně smýšlející člověk v erasmovském smyslu, nesmí proto přísahati na žádnou ideologii, poněvadž všechny ideje již svou podstatou směřují k hegemonii. Nemůže se vázati k žádné straně, poněvadž povinností každého

stranika je stranicky viděti, cítiti i mysliti. Erasmovský člověk má povinnost uchovati si v každém případě svobodu myšlení i jednání, neboť bez svobody jest nemožná spravedlnost, jediná to idea, která má býti nejvyšším ideálem všemu lidstvu. Erasmovsky mysletí znamená tedy samostatně mysletí, erasmovsky působiti znamená působiti pro dorozumění. Erasmovsky v lidství věřící člověk nesmí napomáhati ve svém životě žádnému rozdvajování kolem sebe, ale musí podporovati živly slučující, nesmí posilovati lidi jednostranné v jejich jednostrannosti, nepřátelské v jejich nepřátelství, nýbrž má šířiti dorozumění a pracovati pro dohodu, a čím stranickost více se fanatisuje, tím rozhodněji musí setrávati ve své nestrannosti, která směřuje k lidskému společenství ve všem tom bloudění a zmatku, jsa neúplatným obhájcem duchovní svobody a spravedlnosti na zemi. Erasmus tedy příznává každé ideji její právo a žádné z nich neomylnictví. On, jenž se pokusil, aby sám pochopil a pochválil pošetlost, není zásadním nepřítelem žádné theorie ani these, ale staví se hned proti každé z nich, která chce znásilňovati jiné ideje. Humanista, člověk bohatých vědomostí, miluje svět právě pro jeho mnohotvárnost, a jeho kontrasty ho nelekají. Nic mu není cizejší než snaha odstraňovati protivy jako fanatik a systematick, jenž chce převésti všechny hodnoty na stejného jmenovatele, všem květinám dáti jeden tvar a jednu barvu; právě to je znamením humanistického ducha, že nepovažuje kontrasty za nepřátelství a že hledá nadřazenou, lidskou jednotu pro vše, co je zdánlivě neslučitelné. Poněvadž Erasmus uměl sám v sobě smiřovati živly, jinak příkře nepřátelské, totiž křesťanství a antiku, svobodu víry a theologii, renaissanci a reformaci, muselo se mu zdáti zcela možné, že také kdysi i celé lidstvo přetvoří svou mnohotvárnost jevů v radostnou souhru, své protiklady ve vyšší harmonii. Toto konečné světové dorozumění, evropské, duchovní, tvoří vlastně jediný náboženský prvek humanismu, jinak spíše chladného a racionalistického; a s touž vroucností, s jakou všichni ostatní v tomto temném století hlásají svou víru

v Boha, hlásá humanismus poselství víry v lidstvo: že je smyslem, cílem a budoucností lidstva, aby žilo svým společným a nikoli jednostranným zájmům a tak aby se stále víc a více zlidšťovalo.

* * *

Humanismus zná jen jednu cestu k humanitní výchově: vzdělání. Erasmus a jeho následovníci se domnívají, že lidskost v člověku lze rozvíjeti jen vzděláním a knihami, neboť jen člověk nevzdělaný, nepoučený se bez rozmyslu poddává svým vášním. Vzdělaný a civilisovaný člověk — a v tom tkví tragický omyl jejich úsudků — není už schopen hrubého násilí, a kdyby vzdělání, kultivování a civilisování lidé byli v převaze, už tím by musel zaniknouti všechn chaos i všechna bestialita, války a duchovní násilí staly by se přežitým anachronismem. Přeceňující takto působení civilisace, nechápou humanisté, co znamenají mocné vrozené pudy se svou nezkratností, a podceňují tímto kulturním optimismem hrozný a sotva řešitelný problém masové nenávisti a velikých, vášnivých psychos lidstva. Jejich výpočet je poněkud jednoduchý: znají jen dvě vrstvy, spodní a hořejší, dole necivilisovanou, hrubou, vášnivou masu, nahoře jasný kruh vzdělanců, humánních, civilisovaných vědců, a zdá se jim, že vykonali hlavní úkol, jestliže se jim daří stále větší počet příslušníků spodní, nekultivované vrstvy povznášeti do vyšší kulturní vrstvy. Tak jako se v Evropě proměňovalo v ornici stále víc a více nevzdělané půdy, na níž se kdysi volně proháněly divoké a nebezpečné šelmy, tak i ve vývoji lidstva prý se jistě podaří znenáhla vypleniti všecek nerozum a všecku surovost v našich evropských krajinách a vytvořiti volnou, jasnou a plodnou oblast lidskosti. Tak nahradili humanisté náboženskou myšlenku ideou o nezadržitelném vzestupu lidstva. Myšlenka pokroku dávno ještě předtím, než ji Darwin zpracoval vědecky, stala se jejich zásluhou mravním ideálem, na němž spočívá 18. a 19. století; v mnohých směrech se

staly erasmovské ideje hlavními principy moderního společenského řádu. Přesto by nebylo většího omylu, než spatřovati v humanismu a dokonce v Erasmovi demokrata a předchůdce liberalismu. Ani okamžik nemyslí Erasmus a jeho stoupenci na to, aby přiřkli nevzdělanému a nedospělému lidu — pro ně je každý nevzdělaný nedospělým — i nejmenší právo, a ač abstraktně milují celé lidstvo, dbají velmi pečlivě toho, aby nesplývali s oním „vulgus profanum“. Uvažujeme-li přesněji, vidíme, že jen vyměnili starou šlechtickou hrdość za novou, za akademickou domýšlivost, která se potom po tři staletí uplatňuje a která pouze latiníku, vzdělanému na universitě, přiznává nárok, aby rozhodoval o právu a bezpráví, o mravném a nemravném. Humanisté jsou zrovna tak odhodláni ovládati svět ve jménu rozumu, jako knížata ve jménu moci a církev ve jménu Kristově. Jejich sen směřuje k oligarchii, k vládě osvícené aristokracie: jen nejlepší a nejkultivovanější („aristoi“), mají po starořeckém způsobu převzítí řízení obce, státu. Pro své vyšší vzdělání a prozíravější a humánnější názor jen oni se cítí povolány, aby jako prostředníci a vůdcové zasahovali do národních sporů, které se jim jeví jako pošetilé a zaostalé; ale tohoto zlepšení poměrů nechtějí dosáhnout s pomocí lidu, nýbrž bez něho. Tak snaha humanistů není v podstatě odmítnutím rytířství, nýbrž jeho obnovením v duchovní formě. Doufají, že perem dobudou světa, jako rytíři mečem, a mimoděk si vytvářejí jako oni svou vlastní společenskou konvenci, která je odlišuje od „barbarů“, jakýsi dvorský ceremoniel. Přizpůsobují svá jména jménům šlechtickým, překládajíce je do latiny nebo řečtiny; aby zakryli svůj lidový původ, nazývají se Melanchthon místo Schwarzerd, Myconius místo Geißhüsler, Olearius místo Oelschläger, Chytraeus místo Kochhaffe, Cochlaeus místo Dobnick, odívají se zvláště pečlivě v černá, vlající roucha, aby se už zevnějškem odlišovali od ostatních obyčejných měšťanů. Považovali by zrovna tak za velké ponížení, kdyby napsali knihu nebo dopis v mateřském jazyku, jako by se urazil šlechtic, kdyby

se po něm chtělo, aby táhl v houfu s obyčejnými pěšáky, místo aby jel vpředu, sedě na koni. Všichni humanisté se cítili vázáni společným kulturním ideálem, aby se chovali zvláště vybraně v každém společenském styku, aby se vystříhali prudkých slov, a pěstují měšťáckou zdvořilost v dobách hrubosti a surovosti jako zvláštní povinnost. Slovem i písmem, řečí i chováním usilují tito aristokraté ducha o vznešené smýšlení i jednání a tak se zrcadlí ještě poslední záblesk umírajícího rytířství, které s císařem Maximilianem kleslo do hrobu, v tomto duchovním řádu, jenž si zvolil místo kříže knihu za svou korouhev. A jako podlehl urozené rytířstvo hrubé síle kanonů, chrlicích železo, tak důstojně sice, ale bezmocně podlehl ušlechtilý idealistický zastup mocnému selskému náporu lidové revoluce Lutherovy a Zwingliovy.

Neboť právě přezírání lidu, lhostejnost ke skutečnosti zbavila Erasmovo království už napřed každé možnosti další existence a odňala jeho ideám účinně působivou sílu: základní chybou, organickou, humanismu bylo, že chtěl poučovati lid shora, místo aby se pokusil lidu rozuměti a od něho se učit. Ti akademičtí idealisté věřili, že už vládnou, neboť jejich říše byla rozsáhlá; měli ve všech zemích, na všech dvorech, universitách, v klášteřích a kostelích své služebníky, vyslance a legáty, kteří pyšně ohlašovali pokroky „eruditionis“ a „eloquentiae“ v krajích dosud barbarských, ale ve skutečnosti představovala tato říše jen tenkou horní vrstvu a slabé bylo její působení ve skutečném životě. Jestliže dopisy z Polska a Čech, z Uher a Portugalska denně přinášely Erasmovi nadšené zprávy, jestliže se ze všech říší ucházeli o jeho přízeň císařové, králové a papežové, nebylo divu, že se ho v jeho studovně často zmocňoval přelud, že už je říše rozumu trvale zbudována. Přeslechl však, čta latinské dopisy, mlčení velikých milionových mas i reptání, které vždy mocněji dunělo z těchto nezměrných hlubin. A poněvadž pro humanismus neexistoval lid, poněvadž humanismus pokládá za málo jenné a nedůstojné pro vzdělance, aby se uchá-

zel o přízeň davu a vůbec se zajímal o nevzdělaný lid, „o barbarů“, existoval jen pro těch několik vyvolenců, ale nikdy pro lid, a jeho platonská říše lidství zůstala jen říší oblačnou, která nakrátko ozářila celý svět, podivuhodná napohled jako čistý výtvar tvůrčího ducha, a která se své výše blaženě shlížela do zachmuřeného světa. Ale skutečné vichřice, jež se právě chystala v temnotách, nemohl takový chladný a umělý výtvar odolati, a proto byl odsouzen k tomu, aby bez boje upadl v zapomnutí.

* * *

Neboť největší tragikou humanismu a příčinou jeho náhlého zániku bylo, že jeho ideje byly sice veliké, nikoli však lidé, kteří je hlásali. Trochu směšnosti lpí na těchto papírových idealistech, jako na všech akademických reformátorech světa. Byly to samé vypráhlé duše, samí upřímní, čestní a poněkud ješitní pedanti, jimž latinská jména byla duchovní škraboškou. Jejich školo-metská pedanterie pokryla prachem nejnádhernější myšlenky. Dojemní jsou tito nepatrní stoupcenci Erasmovi ve své profesorské naivnosti, trochu podobní hodným lidem, s nimiž se ještě dnes setkáváme ve filantropických a svět polepšujících spolcích, theoretičtí idealisté, kteří mají přímo náboženskou víru v pokrok, střízliví snílkové, kteří u svého psacího pultu konstruují mravní svět a píší thése věčného míru, zatím co ve skutečném světě následuje válka za válkou. A právě tíž papežové, císařové a knížata, kteří nadšeně souhlasí s jejich dorozumívacími ideami, současně paktují mezi sebou a proti sobě a vrhají svět do požáru. Najde-li se nový ciceronský rukopis, myslí si humanistický klan, že se celý svět v základech rozezvučí radostným jásotem, každý maličký pamflet je rozohní a rozvášní. Ale co hýbá lidmi ulice, co proudí od věků v nitru davů, to nevědí a nechtí věděti, a poněvadž jsou stále uzavřeni ve svých světnicích, pozbývá jejich dobře míněné slovo jakékoli resonance ve skutečném světě. Pro toto osudné oddálení, pro

nedostatek vášně a lidovosti nepodařilo se humanistům nikdy, aby své plodné ideje učinili skutečně plodnými. Nádherný optimismus, který tkví v základě jejich nauky, nemohl se tvořivě rozrůsti a rozvinouti, poněvadž nebylo mezi těmito theoretickými hlasateli ideí lidskosti ani jednoho, jemuž by byla dána od přírody neporušená síla slova, aby mohl jeho hlas proniknout až k duši lidu. Veliká, svatá myšlenka usýchá na několik staletí v chabém pokolení.

* * *

Přece však tato veliká historická chvíle, kdy ozářil naši evropskou zemi svatý oblak důvěry v lidství svým mírným, nekrvavým leskem, byla krásná, a třebaže byl předčasný její veliký sen o tom, že už je uskutečněn mír a sjednocení národů ve znamení ducha, přece bychom měli jí vzpomínati s úctou a vděčností. Vždy bylo třeba na světě lidí, kteří se vzpírali věřiti, že dějiny nejsou ničím jiným než tupým, jednotvárným opakováním sama sebe, že je to pouhá hra, jež se stejně nesmyslně stále obnovuje jen ve změněném rouše. Naopak je třeba lidí, kteří zatvrzele věří, že dějiny znamenají morální pokrok, že lidské pokolení vystupuje po neviditelném schodišti stále vzhůru od zvířeckosti k božství, od brutálního násilí k moudrému duchovnímu řádu, a že nejvyšší stupeň úplného dorozumění je už blízko, je už téměř dosažen. Renaissance a humanismus stvořily takovou optimistickou chvíli víry v svět: milujme proto tuto dobu a ctěme její plodný přelud. Vždyť tehdy po prvé vyrostla v našem evropském pokolení sebedůvěra, že překoná všecky dřívější epochy a vytvoří vyšší, uvědomělejší a moudřejší lidstvo, než vytvořilo Řecko a Řím. A skutečnost, jak se zdá, dává za pravdu těmto prvním zvěstovatelům evropského optimismu; což nevznikají v oněch dnech nádherné zjevy, které předstihují všecko dřívější? Neobrodil se v Dürerovi a Lionardovi Zeuxis a Apelles, v Michelangelovi Feidias? Což neuvádí věda v soustavu hvězdy i pozemský svět podle jasných a nových

zákonů? Netvoří peníze, proudící z nových zemí, nezměrné bohatství a toto bohatství zas nové umění? A nepodařilo se kouzelné dílo Gutenbergovo, které nyní šíří po zemi v tisíce-
rém znásobení tvůrčí a vzdělávací slovo? Ne, už to nemůže dlouho trvati, tak jása Erasmus a jeho družina, a lidstvo, tak poučené o své vlastní síle a jí bohatě nadané, musí poznati své mravní poslání, že potřebuje stále víc a více bratrského soužití a mravného jednání, musí konečně vypleti zbytky své zvířecké povahy. Jako hlas polnice zaznívá po celém světě volání Ulricha Huttena: „Sladko je žítí,“ a s důvěrou i netrpělivostí dívají se s hradeb erasmovského království občané nové Evropy na světelný pruh, lesknoucí se na horizontu budoucnosti, který jim konečně zvěstuje po dlouhé duchovní noci den světového smíření.

Nejsou to však svaté červánky, které svítají nad temnotami země: je to požár, jenž zničí jejich ideální svět. Jako kdysi Germáni vrazili do klasického Říma, tak vrazí Luther, fanatický muž činu, nezadržitelnou útočnou přesilou nacionálního lidového hnutí do jejich nadnárodního, idealistického snění. A ještě dříve, než humanismus opravdu začal pracovati na sjednocení světa, rozrazila reformace železným kladivem poslední duchovní jednotu Evropy, ecclesiam universalem.

Veliký protivník.

ZŘÍDKA SE DOSTAVUJÍ rozhodující obraty v životě lidském, osud a smrt, bez výstrahy. Pokaždé vysílají napřed tichého posla se zahaleným obličejem a oslovený téměř vždy přeslechne tajemný hlas. Mezi nesčetnými dopisy souhlasu a úcty, které v oněch letech plnily stůl Erasmův, nalézáme také dopis z 11. prosince 1516 od sekretáře saského kurfirsta Spalatin. Mimo obvyklé projevy obdivu a učené zprávy píše Spalatin, že v jeho městě jakýsi mladý augustiniánský mnich, který si Erasma vysoce váží, v nitru nesouhlasí s ním ve výkladu dědičného hříchu. Neztotožňuje prý se s názorem Aristotelovým, že se člověk stává spravedlivým, jestliže spravedlivě jedná, nýbrž je prý osobně přesvědčen, že člověk nabývá schopnosti jednati správně jen tím, že je spravedlivý; „nejprve se musí člověk v podstatě změnit a teprve pak následují skutky.“

Tento dopis je důležitou dějinnou událostí. Neboť tu se po prvé obrací doktor Martin Luther — nikdo jiný totiž není onen nejmenovaný a světu ještě neznámý augustiniánský mnich — se svým míněním na velkého mistra, a jeho námitka ku podivu se tu dotýká právě ústředního problému, při jehož řešení se později střetli jako nepřátelé oba velcí paladinové reformace. Erasmus ovšem četl tehdy ony řádky nepřilíš pozorně. Jak by mohl prací zavalený a celým světem zbožňovaný muž věnovati dostatek času tomu, aby vážně disputoval o theologických věcech s jakýmsi bezejmenným, nepatrným mnichem kdesi v Sasku; čte jen zběžně a netuší, že v té chvíli nastal obrat v jeho životě i ve světě. Dosud stál sám jako pán Evropy a mistr nového

evangelického učení, nyní však se objevil veliký protivník. Tíše, sotva slyšitelně zaklepal na jeho dům i na jeho srdce Martin Luther, jenž se tu ještě neuvádí jménem, jehož však bude svět brzy nazývat dědicem Erasmovým a vítězem nad ním.

* * *

Po tomto prvním setkání ve světě myšlenkovém nesetkali se Luther a Erasmus nikdy osobně na tomto světě. Od prvního až do posledního okamžiku instinktivně si vyhýbali oba ti mužové, kteří jsou společně zobrazováni a jmenováni v přemnohých spisech a na nesčetných rytinách, oslavováni jako osvoboditelé z římského jha, jako první opravdoví němečtí evangelisté. Dějiny nás připravily o veliký dramatický efekt, neboť jak vzácná podívaná byla tu promeškána, že jsme nemohli viděti oba veliké protivníky, jak stojí proti sobě a měří se svými zraky. Zřídka kdy vytvořil osud dva lidi s tak úplnými kontrasty povahovými i tělesnými jako Erasma a Luthera. Tělem i krví, normou i formou, nitrem i vnějškem, myšlením i životem patří ten i onen k rozdílným, od přirozenosti nepřátelským typům charakterovým: tu konciliantnost, tam fanatismus, u toho zde rozum, u onoho vášeň, zde kultura, tam síla pudu, světoobčanství proti nacionalismu, evoluce proti revoluci.

Tato rozdílnost projevuje se zřejmě v podstatě: Luther je syn horníkův, potomek selských předků, kypící plným zdravím, otřásaný a zrovna nebezpečně ohrožený svou nahromaděnou silou, vitální a plný hrubé rozkoše z této vitálnosti („ich fresse wie ein Böhme und saufe wie ein Deutscher“), pružnou životností až k puknutí nabitý tvor; síla a divokost celého národa je soustředěna v tomto příliš štědře přírodou obdarovaném jedinci. Pozvedne-li svého hlasu, duní to v jeho řeči jako varhany naplno, každé slovo je chutné a jadrně osolené jako hnědý, čerstvě pečený selský chléb, cítíme v něm všechny přírodní živly, zemi s její vůní, s čistými vodami, s hnojem i loužemi; jako

mocná bouře — tak divoce a ničivě burácí jeho ohnivá řeč německou zemí. Lutherův genius se projevuje tisíckrát více v této jeho vášnivé prudkosti než v jeho intelektuálnosti. Jako mluví řečí lidovou, obohacenou však ohromným přínosem obrazivé síly, tak nevědomky myslí myšlenkami mas a stává se tlumočnickem vůle lidu zmocněné až k nejvyššímu stupni vášnivosti. Jeho osoba jest zároveň i výbuchem všeho němectví, všech protestujících i buřičských německých instinktů do vědomí celého světa, a poněvadž jeho národ se ztotožňuje s jeho ideami, vstupuje tím Luther do dějin svého národa. Vrací svou elementární pudovou sílu tam, odkud ji čerpal.

Srovnáme-li Luthera, zavalitého, masitého, kostnatého a plnokrevného syna zemské hroudy, jemuž hrozivě vystupují na nízkém čele vypouklé hrbolky vůle, upomínající na Mojžíšovy rohy u Michelangela, srovnáme-li tohoto muže krve s Erasmem, mužem ducha, člověkem pergamenové, jemné pleti, útlým, křehkým a opatrným, srovnáme-li jen jejich zevnějšek, uvidíme dříve, než usoudíme, že mezi takovými dvěma antagonisty nebude nikdy možné trvalé přátelství ani dorozumění. Jako je Erasmus stále churavý, stále zimomřivý ve stinné své světnici, stále zahalen do svých kožichů, věčný neduživce, tak je Luther člověk až bolestně znepokojujícího zdraví; Erasmus má všeho příliš málo, kdežto Luther příliš mnoho; stále si musí Erasmův křehký organismus rozehřívati bledou krev silným burgundským, kdežto Luther — v drobnostech se protivy nejlépe projevují — denně pije své silné wittenberské pivo, aby večer ochladil své horké, krví naběhlé žíly, k dobrému a pevnému spánku. Mluví-li Luther, hřmí to v celém domě, kostel se chvěje, svět se třese, ale také při hostině mezi přáteli dovede se upřímně a hlučně smáti, a jsa oddán mimo teologii nejvíc hudbě a zpěvu, rád si zazpívá mužným, zvučným hlasem. Erasmus mluví tíše a jemně jako člověk plicní chorobou stížený, uměle brousí a uhlazuje věty a jemně je zahrocuje, kdežto Lutherova řeč proudí jako přívál, a také pero jeho pádí kupředu „jako slepý kuř.“

Z osobnosti Lutherovy vyzařuje síla na všechny strany: každého, kdo je v jeho blízkosti, Melanchthona, Spalatina, ba i knížata, udržuje svou panovačně mužnou bytostí v jakési ochotné poslušnosti. Erasmove síla se projevuje nejvíce jen tam, kde sám je skryt, v knihách, v dopisech, vůbec v tom, co píše. U něho není nic dílem malého, ubohého, zanedbaného těla, nýbrž vznešeného, obsáhlého a světového ducha.

* * *

Avšak i duševní život obou mužů spočívá na docela odlišných základech. Erasmus má nepochybně širší rozhled, rozsáhlejší vědění, žádný životní jev není mu neznámý. Jasně, bez zabarvení, jako denní světlo proniká jeho abstraktní rozum všemi skulinami a štěrbinami tajemství a osvětluje každý předmět. Lutherův rozhled zase je nekonečně užší než Erasmův, ale za to hlubší; jeho svět je menší, nepoměrně menší než Erasmův, avšak Luther umí dodat osobního vzletu každé své myšlenky, každému svému přesvědčení. Prudce ssaje všecko do sebe a rozechřívá to ve své horké krvi, každou ideu oplodní svou vitalní silou, fanatisuje ji, a co jednou poznal a vyznal, od toho nikdy neustoupí. Každé přesvědčení srůstá s celou jeho bytostí a nabývá jím ohromné dynamické síly. Velmi často vyslovili Luther i Erasmus touž myšlenku, avšak to, co u Erasma působilo na vzdělance jako jemné, duševní vnařidlo, to se právě změnilo u Luthera jeho suggestivní silou hned v heslo, ve válečný pokřik, v plastický požadavek, a tyto požadavky vybičoval tak zuřivě do světa jako biblické šelmy chrličící plameny, že zapalují svědomí celého lidstva. Erasmoství má za konečný cíl klid a uspokojení ducha, lutherství pak vypětí a rozechvění citů; proto je skeptický Erasmus nejsilnější tehdy, když mluví nejjasněji, nejstřízlivěji, nejsrozumitelněji, Luther pak, „pater exstaticus,“ tehdy, když jeho hněv a nenávisť stříká mu nejdivočeji se rtů.

* * *

Tak rozdílné vlastnosti nutně už samy sebou mění v protivníky i ty, kteří bojují za stejným cílem. Zpočátku chtějí Luther a Erasmus totéž, ale podle svých temperamentů snaží se uskutečňovati své požadavky zcela odlišným způsobem, že se v podstatě mění v opak. Projevy nepřátelství vycházejí od Luthera. Ze všech geniálních lidí, kteří kdy žili na zemi, byl Luther snad nejfanatičtější, nejméně přístupný poučení, nejméně poddajný a nejnepokojnější. Strpěl u sebe jen ty, kteří mu přisvědčovali, aby využil jejich služeb, odpůrce pak proto, aby na nich rozpaloval svůj hněv a drtil je. Erasmovi však opak fanatismu stal se takřka náboženstvím, a tvrdý, diktátorský ton Lutherův — ať mluvil o čemkoli, — zařezával se mu jako břitký nůž do duše. Poněvadž světoobčanské dorozumění mezi vzdělanci považoval za nejvyšší cíl, bylo mu přímo fysicky nenesitelné Lutherovo bušení pěstí, mluvení s pěnou u úst, a jeho sebedůvěra (kterou Luther nazýval důvěrou v Boha) se mu zdála pohoršlivým a skoro blasfémickým vypínáním v našem světě, jenž přec nutně a ustavičně podléhá omylům a klamům. Luther ovšem musel zase nenáviděti Erasmovu vlažnost a nerozhodnost ve věcech víry, jeho nechť k rozhodování, hladkost, povolnost, vratkost přesvědčení, jež se nedalo nikdy přesně postihnouti, a právě estetická dokonalost, „umělá řeč,“ místo jasného přiznání bouřila jeho žluč. V nejhlubší podstatě Erasmove bylo něco, co dráždilo Luthera, v nejhlubší podstatě Lutherově rovněž něco, co živelně dráždilo Erasma. Je tedy pošetilé domnění, že jen z vnějších příčin a náhodou se nespojili Luther a Erasmus, oba první apoštolové nového evangelického učení, ke společnému dílu. I nejpodobnější myšlenky nutně nabyly jiného zabarvení při tak rozdílné barvě jejich krve a jejich ducha; vždyť jejich odlišnost byla organická. Pronikala od kůry mozkové až do pletiva instinktu a cévami až do oné hlubiny, kterou vědomá vůle rozumová už neovládá. Proto se mohli z rozmyslu ve prospěch společné věci nějaký čas vzájemně šetřiti, mohli jako dva stromové kmeny na čas plouti

vedle sebe v témže proudu, ale při prvním záhybu a rozcestí museli se osudově sraziti: tento historický konflikt byl nevyhnutelný.

* * *

Vítězem v tomto boji musel býti Luther, což bylo už napřed jisto, nejen že byl silnější genius, ale i proto, že byl zápasníkem boji zvyklejším a bojechtivějším. Luther byl a zůstal po celý život bojovné povahy, rozený rváč s Bohem, s lidmi i s ďáblem. Boj mu byl nejen rozkoší a uvolněním síly, ale zrovna záchrannou jeho kypící přirozenosti. Vrhout se do zápasu, hašteřiti se, spílati a přítí se bylo proň jakýmsi pouštěním žilou, neboť teprve, když vyrazí sám ze sebe a pustí se do boje, pocituje a naplňuje celý svůj lidský úkol; s vášnivou rozkoší se žene proto do každého spravedlivého i nespravedlivého zápasu. Jeho přítel Bucer píše: „Mám skoro smrtelnou hrůzu, pomyslí-li na zuřivost, která vše v tom muži, jakmile má co činiti s protivníkem.“ Neboť vpravdě Luther bojuje jako posedlý, jestliže bojuje, a vždy jen plnou silou, se zanícenou žlučí, s očima krví podlitýma, s pěnou na rtech; jakoby tento „furore teutonicus“ současně mu vyháněl z těla horečný jed. A vskutku, teprve tehdy, když v plné, slepé zuřivosti rozdal řádné rány a vybouřil se z hněvu, ulehčuje se mu, „tu se mi osvěžuje všechna krev v těle, ingenium se zjasňuje a pokušení ustupují.“ Na bojišti mění se vysoce vzdělaný doctor theologiae obratem v žoldnéře: „Jakmile přijdu k zápasu, hned do všeho mlátím kyji,“ šílený grobianismus, neurvalá posedlost se ho zmocní, sahá bezohledně ke každé zbraní, která mu padne do ruky, k jemně jiskřícímu dialektickému meči stejně jako k hnojným vidlím, plným spílání a hnusu; bez milosti odhazuje každou překážku a neštítí se v čas potřeby ani nepravdy a pomluvy, jen aby zničil protivníka. „Pro vyšší dobro a pro církve nesmíme se lekati ani dobré a silné lži.“ Rytířskosti tento sedlácký bojovník vůbec nezná. Nezná noblesy, ani nemá slitování s protivníkem již přemoženým, pere

v zuřivém vzteku ještě dále do bezbranného, již na zemi ležícího. Jásá, když jsou hanebně pobíjeni Tomáš Münzer a desetitisíce sedláků, a hlučně se chlubí, „že jejich krev padá na jeho hlavu,“ plesá, že „svinský“ Zwingli a Karlstadt a všichni ostatní, kteří mu kdysi odporovali, bídne hynou — nikdy nedopřál tento nenávidný a zuřivý muž nepříteli ani po smrti spravedlivého ocenění. Je-li na kazatelně řečníkem strhujícího hlasu, doma dobrotvým hospodářem, jako umělec a básník představitelem nejvyšší kultury, stává se Luther vlkodlakem, jakmile počne boj, šílencem, posedlým obrovským hněvem, jež nezkrotí žádný ohled, ani spravedlnost. Pod divokým tlakem své přirozenosti po celý život vyhledává válku, neboť boj se mu jeví nejen nejradostnější, nýbrž mravně nejsprávnější formou života. „Člověk a zvláště křesťan musí býti válečníkem,“ praví pyšně, hledě do zrcadla, a v pozdějším listě (1541) vychvaluje toto vyznání až do nebe s tajemným tvrzením „jisto je, že i Bůh bojuje.“

Avšak křesťan a humanista Erasmus nezná bojovného Krista a bojujícího Boha. Nenávist a pomstychtivost jsou jemu, aristokratu ducha, poklesem do plebejství a barbarství. Každá vraha, každá rvačka, každá divoká hádka se mu oškliví. Jsa od přirozenosti konciliantní, cítí odpor proti každému sporu stejně, jako pocituje při něm Luther rozkoš; sám kdysi takto charakterisuje svou bázeň ze sporů: „Kdybych mohl dostati nějaký velký selský statek a musel o něj vésti při, raději bych se statku vzdal.“ Jako intelektuál miluje Erasmus nade vší pochybnost diskusi se sobě rovnými, tak jako rytíř považuje turnaj za šlechtickou hru; tu může jemný, chytrý a obratný muž před forem humanistických vzdělanců ukázati své šermířské umění, zocelené v klasickém ohni. Vykřesati ranou několik jisker, zasáhnouti několika lstivými šermířskými obraty, vyhoditi ze sedla špatného latinského jezdce, taková rytířská hra ducha je Erasmovi docela po chuti, nikdy však nechápe Lutherovu radost, že může protivníka rozdrtití a rozdupati, nikdy se nemůže ve svých četných literárních vojnách vzdáti zdvořilosti a oddati se

„vražednému“ záští, s kterým útočí Luther na nepřátele. Erasmus není zrozen k boji už proto, že konec konců nemá ztrnulého přesvědčení, za něž by bojoval. Objektivní lidé mají málo jistoty; snadno pochybují o správnosti svého mínění a jsou ochotni aspoň uvažovati o důvodech protivníkových. Avšak připustiti protivníka k slovu znamená poskytnouti mu výhodu. Dobře bojuje tedy jen slepý zuřivec, který si stáhne přes uši přílbu umíněnosti, aby nic neslyšel, a kterého jeho vlastní posedlost chrání v boji jako rohovitá kůže. Pro extatického mnicha Luthera je už každý jeho protivník poslem pekla, nepřítelem Kristovým, jehož nutno zahubiti, kdežto u humánního Erasma i nejběsilejší ztřeštěnost protivníkovy vzbudí nanejvýš soucitné politování. Znameníť zobrazil již Zwingli povahové rozdíly obou rivalů, srovnávaje Luthera s Ajantem, Erasma s Odysseem. Ajax-Luther je odvážný válečník, zrozený k boji, a nikde tak na místě jako v boji, Odysseus-Erasmus, zahnaný vlastně jen náhodou na bojiště, je šťasten, že se může vrátiti do své tiché Ithaky, na blažený ostrov kontemplace, ze světa činů do světa přemýšlení, kde občasná vítězství nebo porážky jsou bez významu u srovnání s nepřemožitelnou a neměnnou skutečností platonských ideí.

Erasmus nebyl k boji zrozen a věděl to. Kdykoli jednal proti zákonu své povahy a pustil se do boje, nutně podlehl, neboť kdykoli překročí umělec nebo učenec hranice svých možností a skříží cestu muži činu, muži síly a mluvčímu doby, oslabuje sám sebe. Duchovní pracovník nesmí býti stranický, jeho království je spravedlnost, která všude je povznesena nad každý spor.

První jemné zaklepaní Lutherovo přeslechl. Ale brzy byl nucen naslouchati a vrýti si nové jméno do duše, neboť kovové údery, jimiž přibíl neznámý mnich augustiniánský svých 95 thesí na dveře chrámu wittenberského, rozléhají se v celé německé říši. „Jako by sami andělé byli bývali posly,“ tak letí listy mokré tiskařskou černí z ruky do ruky; za jedinou noc se stane zná-

mým po celém Německu vedle jména Erasmove jméno Martina Luthera, jako nejznámenitějšího průkopníka svobodné křesťanské theologie. S geniálním instinktem dotkl se budoucí vůdce lidu právě onoho citlivého místa, kde německý národ cítil nejbolestněji tlak římské kurie: odpustků. Nic nesnáší národ s větší nechtí jako poplatek, uložený mu cizím panstvím. A okolnost, že církev proměňovala v peníze nejhlubší úzkost lidské duše prostřednictvím agentů, účastných procenty na zisku, prostřednictvím prodavačů odpustků z povolání, a to, že peníze, vymačkané na německém sedláku se stvrzenkami už napřed tištěnými, unikaly ze země a putovaly do Říma, hromadilo dlouho temné a dosud ještě bezejmenné národní rozhořčení v celé zemi. — Luther dodal mu vlastně jen zápalné látky svým odhodlaným činem. Právě to dokazuje docela jasně, že v dějinách nerozhoduje pouhé odsouzení zlého činu. nýbrž způsob odsouzení; i Erasmus i jiní humanisté zasypávali duchaplnými posměšky prodávání odpustků, toto výkupné z pekelného ohně. Avšak posměch a vtip pouze negativně rozkládají síly dosavadní, nesoustřeďují nových sil k tvůrčímu náporu. Luther zase, povaha dramatická, (snad opravdu jediná dramatická povaha v německých dějinách), dovede, veden jsa hlubokým pudem, je muž se nelze naučiti, vystihnouti vše drasticky a všem srozumitelně; má od prvního okamžiku geniální dar vůdcovský, to jest plastické gesto a cílevědomé vyjádření. Jestliže praví ve svých thesích jasně a stručně: „Papež nemůže odpustiti žádný hřích“ nebo „papež nemůže prominouti žádný jiný trest, než který sám uložil,“ jsou to slova jako blesk ozařující a jako hrom burácející do svědomí celého národa a Petřův chrám se jimi počíná zachvívati. Kde Erasmus a jeho přátelé budili svými posměšky a kritisováním pozornost vzdělců, nepronikající až k hranicím davových vášní, tam vniká Luther jedním rázem do hlubin národního citění. Ve dvou letech stává se symbolem Německa, tribunem všech protiřímských národních přání a požadavků, soustředěnou silou všeho odporu.

Součastník tak zvědavý a s tak jemným postřehem, jako byl Erasmus, musil se bezpochyby velmi brzy dovědět o činu Lutherově. Byl by se měl vlastně z něho radovati, neboť mu vstoupil po bok spojenec v boji o svobodnou theologii. A s počátku skutečně nepronesl Erasmus ani slova hany. „Všichni poctiví lidé milují Luthera pro jeho odvahu — jistě Luther až doposud prospěl světu“ — takovým blahosklonným tónem vyjadřuje se svým humanistickým přátelům o Lutherově vystoupení. Ovšem připojuje už tehdy jako psycholog širokého rozhledu opatrně první pochybnost: „Luther správně mnoho pokáral“ a s lehkým povzdechem dodává: „jen kdyby to byl učinil s větší umírněností.“ Instinktivně cítí tento předvídavý muž, že příliš zápalný Lutherův temperament je nebezpečím. Vzkazuje mu důtklivé napomenutí, aby si nevyjížděl vždy hned tak hrubě: „Myslím, že skromností se dá více dosáhnouti než neurvalostí. Tak si Kristus podrobil svět.“ Erasma neznepokojují slova ani these Lutherovy, nýbrž jediné spád jeho řeči, demagogický, fanatický přízvuk ve všem, co Luther píše a koná. Takové choulostivé problémy theologické lépe se projednávají, podle názoru Erasmove, tiše v učeném kruhu, vulgus profanum je lépe oddalovati od věci akademickou latinou. Theologie se nevykřikuje tak hlasitě po ulicích, aby se ševci a kramáři hrubě rozčilovali tak jemnými věcmi. Každá diskuse před galerií a pro galerii snižuje podle názoru humanistů úroveň a má za následek nevyhnutelné nebezpečí „tumultu“, vzpoury, rozvášnění lidu. Erasmus nenávidí každou propagandu a každou agitaci pro pravdu, věří spíše v její vlastní účinnou sílu. Domnívá se, že poznání, jež jednou bylo vneseno do světa slovem, musí býti šířeno potom jen čistě duchovními prostředky a že nepotřebuje ani souhlasu mas ani stran, aby se v podstatě změnilo v jistější pravdu a skutečnost. Vzdělaný člověk nemá podle svého svědomí nic jiného činiti, než zjišťovati pravdy a formulovati výklady, nemá za ně bojovati. Nikoli tedy ze závisti, jak byl svými protivníky obviňován, nýbrž s opravdovou úzkostlivostí, s pocitem odpovědnosti

ušlechtilého ducha dívá se Erasmus rozhořčeně, jak za bouří Lutherových slov jako ohromný oblak prachu se zvedá rozčilení lidu. „Jen kdyby se to dělo s větší umírněností“, stěžuje si Erasmus opět a opět na Lutherovu bezuzdnost a tajně jej znepokojuje předtucha, že jeho duchovní říše „bonarum litterarum“, věd a humanity, neodolá takové světové bouři. Erasmus a Luther neřekli si dosud ani slova, oba proslulí mužové německé reformace jsou vůči sobě vzájemně mlčeliví, a toto mlčení je postupem času nápadné. Obezřetný Erasmus nemá příčiny, aby si osobně něco začínal s nevypočitatelným Lutherem a v Lutherovi zase roste skepse vůči skeptikovi, čím silněji jej pudí vlastní přesvědčení do boje. „Věci lidské mají větší význam než božské“, píše o Erasmovi a naznačuje tak mistrně, jak jsou si oba vzdáleni: pro Luthera bylo náboženství nejdůležitějším zájmem na zemi, pro Erasma humanita.

* * *

Avšak v té době není Luther už samotný. Nechtěje, ani snad nechápaje toho docela, stal se svými, jen ideově myšlenými požadavky, mluvčím různorodých hmotných zájmů, úderníkem německého nacionalismu, důležitou figurou v politické hře šachové mezi papežem, císařem a německými knížaty. Docela cizí a naprosto neevangeličtí vykořisťovatelé jeho úspěchu počínají mu nadbíhati, aby ho využili k svému vlastnímu prospěchu. Ponenáhlu se tvoří kolem tohoto jedince již jádro budoucí strany, budoucího systému náboženského. Avšak dlouho předtím, než se shromáždila veliká lidová armáda protestantismu, utvořil se kolem Luthera politický, theologický a právnícký generální štáb v souhlase s geniální německou schopností organizační: Melanchthon, Spalatin, knížata, šlechtici a učenci. Zvědavě se dívají cizí vyslanci do kurfirstského Saska, nedal-li by se z tohoto tvrdého muže vyřezati klín, jež by mohli zarazit do mocného imperia: vychytralá politická diplomacie splétá své

nitky s požadavky Lutherovými, jež byly rázu jen mravního. Právě jeho nejužší kruh hledá spojence, a Melanchton, který dobře ví, jaká bouře jistě vznikne, až někdy vydá Luther svůj spis „An den Adel deutscher Nation,“ usiluje stále a stále, aby byla pro evangelictví získána tak vážná autorita, jako je nestraný Erasmus. Konečně Luther povolí a po prvé dne 28. března 1519 se obrací osobně na Erasma.

K podstatným vlastnostem humanistického listu nutně patří lichotná zdvořilost a přímo čínsky přehnané podceňování sebe sama. Není tedy nic zvláštního, jestliže Luther počíná svůj list chvalozpěvem: „Kde je někdo, jehož myšlení by nebylo obohaceno Erasmem? Kdo jím nebyl poučen, na koho neměl vlivu?,“ jestliže se označuje za nemotoru s nemytýma rukama, který se ještě nenaučil, jak třeba psáti muži opravdu velmi učenému. Ale poněvadž slyšel, že mu jeho jméno bylo oznámeno při „nicotné“ poznámce o odpustcích, mohlo by další jejich oboustranné mlčení býti vykládáno jako nedorozumění. „Dopřej tedy uznání, dobrotivý muži, je-li Ti libo, také nepatrnému bratru v Kristu, který ovšem nanejvýš je hoden, aby se ve své nevědomosti zahrabal v tmavý kout a nebyl znám pod týmž nebem a týmž sluncem.“ Pro tuto jedinou větu je psán celý dopis. Obsahuje vše, co Luther čeká od Erasma: písemný souhlas, nějaký příznivý projev o svém učení, jehož by mohl, jak my říkáme, užítí publicisticky. Doba je chmurná a rozhodující pro Luthera, jenž vypověděl válku nejmocnějším vládcům světa, bula s klatbou v Římě je už připravena. Bylo by závažné a snad rozhodující pro vítězství věci Lutherovy, kdyby měl v takovém boji morálním pomocníkem Erasma, jenž je proslulý svou neporušitelností. Nestranický člověk je pro straníky vždy nejdůležitější a nejlepší vlajkou.

Avšak Erasmus nechce se nikdy zavazovati a docela už nechce býti ručitelem za vinu, jejíž následky nelze určit. Neboť přísvědčiti nyní Lutherovi veřejně znamená schvalovati již napřed všechny jeho budoucí knihy a spisy i útoky, schvalovati

jednání opovážlivého a nemírného člověka, jehož „násilnický a buřičský způsob psaní“ se harmonického Erasma trapně dotýká v hloubi duše. A potom, co je Lutherova věc? Co je dnes roku 1519 a čím bude zítra? Připojití se k jednomu člověku, zavázati se mu, znamená vzdáti se části své vlastní mravní svobody, státi za požadavky, jichž dosah se nedá určit, a Erasmus se nedá ve své svobodě nikdy omezovati. Snad také cítí jemně větvící nos starého klerika lehký zápach kacířský ve spisech Lutherových. A nebylo nikdy ctností a silou opatrného Erasma, aby se zbytečně kompromitoval.

Proto se vyhýbá ve své odpovědi jasnému „ano“ nebo „ne“ co nejpečlivěji. Nejprve si obratně zbuduje hradbu, prohlašuje na všechny strany, že ani řádně spisů Lutherových nečetl. A opravdu je podle litery zakázáno Erasmovi jako katolickému knězi bez výslovného svolení představených čísti knihy církvi nepřátelské: s největší opatrností uvádí to zkušený skladatel dopisů Erasmus jako omluvu, aby se vyhnul rozhodnému prohlášení. Děkuje „bratru v Kristu,“ podává mu zprávu o ohromném vzrušení, jež způsobily v Lovani knihy Lutherovy, i jak hanebně se protivníci na ně vrhli, — a tím mu nepřímou vyjadřuje sympatie. Avšak jak mistrně vyhýbá se ve své vášnivě nestrannosti každému jasnému slovu souhlasu, jímž by ho bylo možno spoutati a zavázati! Výslovně zdůrazňuje, že Lutherův komentář k žaltáři jen „prolistoval“ (degustavi) tedy ani nečetl, a „doufá“ prý, že bude velice prospěšný, — opět jen nepřímou vyslovené přání místo posudku; a aby přece naznačil, že je Lutherovi vzdálen, posmívá se domnělým pověstem, že prý sám má účast při sepsání spisů Lutherových, jako pošetilým a zlomyslným. Na konci však Erasmus přece mluví srozumitelně. Přesně a jasně prohlašuje, že si nepřeje, aby byl do celého nemilého sporu zapleten: „Zůstávám, pokud mohu, neutrálním (integrum), abych lépe mohl podporovati rozkvět věd, a myslím, že rozumným, zdržlivým chováním více dosáhnu, než kdybych se do sporu prudce zapletl.“ Potom ještě dů-

tklivě napomíná Luthera k mírnosti a končí list zbožným a formálně zdvořilým přáním, aby Kristus Lutherovi propůjčoval denně více a více svého ducha.

* * *

Tím si Erasmus určil své místo. Je stejně jako ve sporu Reuchlinově, když řekl: „Nejsem Reuchlinovec a nepatřím k žádné straně, jsem křesťan a znám jen křesťany, ale nikoli Reuchlinovce a Erasmovce.“ Je odhodlán nejít ani o krok dále, než skutečně chce. Erasmus je člověk úzkostlivý, ale úzkostlivost má také schopnost vidět: předvídá v podivuhodném, náhlém citovém osvětlení často budoucnost jako ve vidění. Jasnovidněji než všichni ostatní humanisté, kteří Lutherovi jásají vstříc jako Spasiteli, poznává Erasmus v agresivnosti a bezvýhradnosti Lutherově znamení zmatku (tumulti), vidí místo reformace revoluci a tou nebezpečnou cestou nechce rozhodně jít: „Jak bych jinak mohl Lutherovi pomoci, jestliže se stanu účastníkem jeho nebezpečí, než tím, že zahynou dva lidé místo jednoho... Něco řekl výborně a dobře varoval, a já bych chtěl, aby tyto dobré věci nebyl pokazil svými nesnesitelnými chybami. Ale i kdyby byl to vše psal ve zbožném úmyslu, nevystavil bych svou hlavu tomuto nebezpečnosti, a to v zájmu pravdy. Nemá každý dosti sil, aby se stal mučedníkem, a já se smutkem v srdci se obávám, že bych ve „zmatku“ následoval příkladu Petrova. Poslouchám příkazů papežských a knížecích, jsou-li spravedlivé, snáším trpělivě jejich špatné zákony, poněvadž je to jistější. Myslím, že takové chování přísluší všem lidem dobré vůle, nevidí-li žádné naděje na úspěšný odpor“. Z duševní váhavosti stejně jako z neochvějné touhy po nezávislosti je Erasmus odhodlán nejít společně s nikým, tedy ani ne s Lutherem. Ať si jde Luther svou cestou a Erasmus také svou: sjednají jen dohodu, že proti sobě navzájem nepřátelsky nevystoupí. Nabízené spojenectví je zamítnuto, pakt neutrality sjednán. Luther je určen, aby utvářel

drama, a Erasmus doufá, — ovšem marná naděje! — že mu bude dovoleno, aby byl jen divákem, „spectator“: „Jestliže to vše Bůh chce, jak z mocného rozmachu díla Lutherova se jeví, jestliže snad pro zkaženost našich dob uznal za nutné vybrati si tak drsného ranhojiče, jako je Luther, pak není mou věcí, abych mu odporoval.“

Je však v politicky pohnutých dobách obtížnější nemítí účasti a zůstatí nestranným než býti straníkem; nová strana snaží získati Erasma pro sebe k jeho veliké mrzutosti. Erasmus dal základ k reformační kritice církve a tu proměnil Luther v útok proti papežství. Erasmus, jak mu katoličtí theologové trpce vyčítají, „snesl vejce, které Luther vyseděl.“ Ať chce nebo nechce, do jisté míry je Erasmus jako předchůdce zodpovědný za Lutherův čin. „Ubi Erasmus innuit, illic Luther irruit,“ kde Erasmus opatrně otevřel bránu, tam Luther neomaleně vrazil, a Erasmus musí sám Zwinglimu doznati: „Sám jsem učil všemu, co žádá Luther, jen ne tak buřičsky a ne slovy, ženoucími se za extrémy.“ Oba rozlišuje jen metoda. Oba provedli stejnou diagnosu: církev tone v hrozném nebezpečí, že vnitřně zahyne pro své zesvětštění. Kdežto však Erasmus navrhuje pozvolna postupující ošetřování, pečlivý, pomalý proces, čištění krve palčivými injekcemi rozumu a posměšku, odhodlá se Luther ke krvavému řezu. Takové životu nebezpečné počínání muselo Erasma, bojícího se krve, odpuzovati, neboť se mu protivilo jakékoli násilí: „Mé rozhodnutí je pevné, že se raději dám na kusy roztrhati, než abych podporoval rozdvojení, zvláště ve věcech víry. Mnozí stoupenci Lutherovi se sice odvolávají na výrok evangelia: Nepřišel jsem, abych přinesl mír, nýbrž meč. I když uznávám, že by mělo býti v církvi mnoho změněno k prospěchu náboženství, nikterak se mi nelíbí vše to, co vede k takovému buřičství.“ S rozhodností, která upomíná na Tolstého, odmítá Erasmus každou výzvu k násilí a prohlašuje, že chce raději dále snášeti nynější zlořády, než aby vykupoval změnu zmatkem (turmultus) a proléváním krve. Zatím co ostatní hu-

manisté, hodně krátkozrací a optimističtější, oslavovali Lutherův čin jako osvobození církve, jako vykoupení Německa, poznává Erasmus, že tím světová církev, ecclesia universalis, bude roztržena v církve národní a Německo vyřazeno z jednoty Západu. Srdcem tuší více, než může vědět rozumem, že se takové odloučení Německa a jiných germánských zemí od moci klíčů papežských nemůže uskutečnit bez velmi krvavých a vražedných konfliktů. A poněvadž válka je mu krokem nazpět, úpadkem k barbarství dob dávno minulých, snaží se všemožně, aby zabránil nejhroznější katastrofě v křesťanství. Tím se náhle Erasmovi dostává historického úkolu, který jde nad jeho vnitřní sílu: aby sám ztělesňoval jasný rozum uprostřed předrážděnosti a aby ozbrojen jen perem hájil jednoty Evropy, jednoty církve, jednoty humanity a světoobčanství proti úplnému zničení.

* * *

Erasmus počíná svůj zprostředkovací úkol pokusem uklidnití Luthera. Znovu a znovu zapřísáhá prostřednictvím svých přátel nepřístupného muže, aby nepsal tak „buřičsky“ a aby neučil evangeliu tak „neevangelicky.“ „Přál bych si, aby se Luther zdržel nějaký čas všech sporů a pracoval pro evangelium čisté a bez příměsků. Měl by více úspěchů.“ A především musí prý býti vše veřejně projednáváno a vůbec nemají býti církevní reformní požadavky vykřikovány, aby je slyšely neklidné a svárivé masy lidu. Jak výmluvně velebí diplomatický Erasmus, na rozdíl od agitátorské síly umění řečnického, jiné mistrovství vzdělaného člověka, vznešené umění mlčeti v pravou chvíli: „Plnou pravdu není nutno říci vždy. Mnoho záleží na tom, jak se hlásá.“ Tomu pojetí, že pravda může býti zamlčována pro dočasnou výhodu, být i na kratičkou dobu, nemůže Luther rozumět. On, vyznavač, považuje za nejsvětější povinnost svého svědomí, aby každou slabiku, každou hlásku pravdy, kterou jednou poznal srdcem a duší, také veřejně projevil, hlasitě do

světa vykřikl bez ohledu na to, zda z toho povstane válka, vzburčení, či zda se nebe zřítí. Umění mlčeti se Luther nemůže a nechce naučiti. Za ta čtyři léta osvojila si jeho ústa novou, mocnou řeč, nesmírně účinnou, nahromaděné vzpomínky celého národa na utrpené příkoří vjely mu do rukou. Všechno německé národní vědomí, toužící povstati revolučně proti všemu vlášskému a císařskému, nenávist ke kněžím, k cizincům, temný sociální a náboženský zápal, který doutná v sedlácích ode dnů spolku „sandálu,“ to všecko bylo vzbuzeno Lutherovým úderem kladiva na dveře chrámu wittenberského, všecky stavy, knížata, sedláci i měšťané cítí, že jejich soukromé a stavovské záležitosti jsou posvěceny evangeliem. Celý německý národ soustřeďuje svou dosud rozptýlenou vášnivost na Luthera, poněvadž v něm vidí muže odvahy a činu. Ale vždycky, kdykoli se sloučí tendence nacionální se sociálními v záru náboženské extase, vznikají mocné otřesy země, jimiž se zachvívá vesmír, a stojí-li v popředí, jak je tomu u Luthera, jen jediný muž, o němž se nescetní jedinci domnívají, že uskutečňuje jejich neuvědomělou vůli, tož nabývá tento muž magických sil. Komu celý národ na první volání přeje svou sílu do jeho síly, ten se octne snadno v pokušení, aby se považoval za posla věčnosti, a tak po staletích opět zase mluví v Německu někdo řečí prorockou: „Bůh mi rozkázal, abych učil a napravoval v německé zemi jako jeden z apoštolů a evangelistů.“ Domnívá se v extasi, že mu byl od Boha dán úkol, aby očistil církev, aby vysvobodil svým slovem německý národ z rukou „Antikrista“ — papeže, toho „zakukleného a živoucího ďábla“, — a kdyby to jinak nebylo možno, tedy ohněm, mečem a krví.

Je jistě marné napomínati a mluvit o obezřetnosti k takovým uším, které jsou naplněny hlučným jáсотem lidu a božím rozkazem. Luther už ani téměř nedbá, co Erasmus píše a myslí, nepotřebuje ho už, železným nemilosrdným krokem jde svou historickou cestou. Stejně důtklivě jako na Luthera obrací se Erasmus současně i k straně jeho protivníků, na papeže a bisku-

py, na knížata a vládce, aby je varoval před unáhlenou tvrdostí vůči Lutherovi. I tu vidí při práci svého starého nepřítele, nezkratný slepý fanatismus, který nechce uznati vlastní chyby. Upozorňuje, že říšská klatba byla snad příliš tvrdým opatřením, neboť Luther je přece jen docela spravedlivý muž, jehož život všichni chválí. Luther má sice pochybnosti o odpustcích, avšak i jiní prý se před ním podobně odvážně vyslovili. „Není každý omyl hned kacířstvím“, napomíná věčný zprostředkovatel a ospravedlňuje svého nejzarytějšího nepřítele, že „se v mnohém spíše ukvapil, nepsal však ve zlém úmyslu.“ V takovém případě že se nesmí hned pokaždé volati po hranici a nesmí býti obviňován hned z kacířství, kdo je jen podezřelý. „Nebylo by lépe varovati a poučiti Luthera, než ho jen hanobiti a drážditi?“, „Nejlepším prostředkem ke smíru by bylo,“ píše kardinálu Campeggioví, „kdyby papež žádal od obou stran veřejné vyznání víry.“ Tím by bylo zamezeno zneužívání klamného výkladu a byla by oslabena zuřivost v řečech i psaní.“ Opět a opět žádá smírce důrazně, aby byl svolán koncil, radí, aby všechny tyto these byly důvěrně prodiskutovány v učeném sboru duchovenstva, což by jistě vedlo k dorozumění, důstojnému ducha křesťanského.“

Ale Řím dbal stejně málo varovného hlasu jako Wittenberk. Papeže zaměstnávají právě jiné starosti. Jeho miláček Raffaello Sanzio, božský dar renaissance světu nově se rodícímu, náhle umírá právě v těch dnech. Kdo teď důstojně dokončí vatikánské komnaty? Kdo dostaví chrám sv. Petra s takovou smělostí budovaný? Medicejskému papeži je veliké a trvalé umění tisíckrát důležitější než bezvýznamné mnišské hašteření kdesi na severu v malém provinciálním městečku v Sasku, a právě proto, že ten církevní kníže dívá se ve velkých obzorech, přehlíží lhůstojně nepatrného mnicha. Jeho kardinálové pak, pyšní a sebevědomí, žádají prokletí jako jedinou odpověď na Lutherovu nepoddajnost, vždyť právě nedávno byl Savonarola uvržen na hranici a kacíři španělští vyhnáni ze země. Proč bylo by třeba napřed vyslechnouti a hádati se s tím selským theologem? Erasmusovy

varovné listy byly odloženy, v římské kanceláři se píše chvatně bula s klatbou a legát dostává rozkaz, aby se vši mocí a přísností vystoupil proti buřiči: pro tvrdošíjnost vpravo, pro tvrdošíjnost vlevo se promeškala první a proto nejlepší příležitost ke smíru. A přece v oněch rozhodujících dnech octl se celý osud německé reformace nakrátko v ruce Erasmově; málokdo ovšem si všiml této scény v pozadí. Císař Karel již svolal říšský sněm do Wormsu, kde měl býti Luther odsouzen, jestliže se v poslední chvíli nepodrobí. Také Lutherův zeměpán, Bedřich Saský, který tehdy nebyl ještě jeho zjevným stoupencem, nýbrž jen ochráncem, byl pozván na sněm. Tento podivuhodný muž, přísně zbožný, v Německu nejhorlivější sběratel relikvií a kostí svatých, věci tedy, jež Luther odbývá s posměchem jako tretky a ďábelské hříčky, projevuje jakousi náklonnost k Lutherovi, je pyšný na muže, který jeho wittenberské universitě získal ve světě takovou slávu. Avšak přece nemá dosti odvahy, aby se veřejně k němu přihlásil. Z opatrnosti a protože ještě v nitru není rozhodnut, diplomaticky se vyhýbá osobnímu styku s Lutherem. Nepřijímá jej u sebe, aby (právě tak jako Erasmus) v čas potřeby mohl se ohraditi, že se s ním osobně nestýkal. Ovšem z politických důvodů a poněvadž mohl tohoto silného sedláka dobře upotřebiti ve hře proti císaři, a konečně také z partikularistické pýchy na vlastní soudní pravomoc, držel ochrannou ruku nad Lutherem a ponechal jej i po papežské klatbě na kazatelně i na universitě. Než nyní i taková obezřetná záštita je nebezpečná. Neboť upadne-li Luther, jak se dá očekávati, do říšské klatby, znamená další ochrana už zjevnou vzpouru knížete proti císaři. A k takové zjevné vzpouře nejsou ještě polo-protestantská knížata docela rozhodnuta. Vědí sice, že jejich císař je vojensky bezmocný, že má svázané obě ruce válkou s Francií a Itálií, že by byla chvíle příhodná k rozmnožení vlastní moci a že by k tomuto pokusu nejkrásnější a před soudem dějin nejslavnější záminkou bylo evangelictví. Ale Bedřich, v podstatě muž zbožný a spravedlivý, tone ještě v nejhlubším nitru v ne-

jistotách, je-li ten jeho kněz a profesor skutečně též poslem pravého evangelického učení nebo jen jedním z četných blouznivců a sektářů. Není si ještě jist, zda by mohl před Bohem a lidským rozumem odpovídati z toho, že chrání velikého a přece nebezpečného ducha i nadále.

Za této nerozhodnosti dovídá se Bedřich, projížděje Kolínem, že Erasmus je právě ve městě hostem. Hned jej pozve k sobě prostřednictvím svého tajemníka Spalatina. Neboť ještě stále je Erasmus nejvyšší mravní autoritou ve věcech světských i theologických, ještě stále jej zdobí poctivě získaná sláva dokonalé nestrannosti. Od něho naděje se kurfist nejlepší rady ve své nejistotě a táže se ho tedy přímo, má-li Luther pravdu či nemá! Otázek, na něž třeba jasně odpovědětí buď „ano“ nebo „ne“, Erasmus nemá v zásadě rád, a zvláště tentokrát spočívá na jeho projevu nesmírná odpovědnost, neboť jestliže schválí činy i slova Lutherova, bude Bedřich Saský, posílený vnitřně, i dále chránit Luthera, a tím je Luther i německá reformace zachráněna. Pozbude-li však Lutherův pán odvahy a opustí jej, musí Luther uprchnouti ze země, aby ze zachránil před upálením. Ve slovech „ano“ a „ne“ leží osud světa, a kdyby byl Erasmus skutečně, jak tvrdí jeho odpůrci, závistivý a nepřátelsky zaujat proti svému velkému druhu, byla by se mu naskytla nyní, jako nikdy jindy, příležitost, aby se ho navždy zbavil. Příkře odmítavé slovo bylo by patrně přimělo kurfirsta, aby se vzdal ochrany nad Lutherem. Toho dne tedy, 5. listopadu 1520, spočíval osud německé reformace, spočíval vývoj světových dějin patrně úplně v jemné a úzkostlivé ruce Erasmově. Erasmus se v té chvíli zachoval poctivě. Jeho jednání nemělo známek statečnosti, velikosti, rozhodnosti a heroismu, ale přece bylo poctivé — a to už je mnoho. Když se ho kurfirst tázal, zda by mohl spatřovati v názorech Lutherových něco nesprávného nebo kacířského, pokoušel se nejprve vykrotiti žertem (nechtěje se rozhodnouti) prohlašuje za největší vinu Lutherovu, že sáhl papeži na korunu a mnichům na břicho. Avšak potom, když byl vážně vyzván,

aby projevil svůj názor, vyložil své osobní mínění o učení Lutherově podle nejlepšího vědomí a svědomí ve dvaceti dvou krátkých větách, které nazývá axiomaty. Některé věty sice vyslovují nesouhlas, jako na př.: „Luther zneužívá papežovy shovívavosti“, avšak v rozhodujících thesích staví se statečně po bok ohroženého Luthera: „Ze všech universit jen dvě odsoudily Luthera, ale ani ty nevyvrátily jeho učení. Je tedy požadavek Lutherův opravdu oprávněn, když si žádá veřejné diskuse a nepodjatých soudců;“ a dále: „Nejlépe by bylo, i pro papeže, aby spor rozhodli vážení a nezaujatí soudcové. Svět žízni po pravém evangeliu a celá současná doba k tomu spěje. Této touze nemá se zabraňovat tak hnusným způsobem“. Nakonec setrvává při radě, aby se choulostivá záležitost uspořádala povolností a na veřejném koncilu, dříve než se zvrhne v „tumultus“ a dříve než uvede svět na staletí do neklidu.

Těmito slovy, jež Luther Erasmovi zazlival, počíná se pronikavý obrat ve prospěch reformace. Neboť ačkoli se kurfirst trochu divil jakési obojetnosti a opatrnickví ve výkladech Erasmových, přece učinil právě to, co Erasmus mu navrhl v oné noční rozmluvě. Příštího dne, 6. listopadu, žádá Bedřich od papežského legáta, aby spravedliví, svobodní a nezaujatí soudcové vyslechli Luthera a aby jeho knihy nebyly před tím páleny. Tím protestuje proti příkrému stanovisku papeže i císaře: protestantismus německých knížat se zde po prvé ozval. Svou tajnou pomocí poskytl Erasmus reformaci rozhodnou podporu v rozhodné chvíli a zasluhuje proto pomníku místo kamení, kterým byl později zasypáván.

* * *

Potom přichází dějinná chvíle ve Wormsu. Město je přeplněno až do posledního místečka pod střechou, vjíždí mladý císař, doprovázen jsa legáty, vyslanci, kurfirsty, tajemníky, a obklopen jezci a žoldnéři, oděnými šatem ohnivých barev. Za několik dní poté přichází touž cestou osamělý chodec, malý

mnich, postižený kletbou papežskou a chráněný před upálením jen gleitem, který má sbalen v kapse. Ještě jednou šumí a hučí ulice jásavým nadšením. Jednoho z těchto mužů, císaře, zvolila vůdcem německá knížata, druhého německý lid.

Počáteční jednání odsunuje závazné rozhodnutí. Ještě stále žije erasmovská myšlenka, ještě převládá tichá naděje v možný smír. Ale druhého dne vyřkne Luther svá historická slova: „Zde stojím, nemohu jinak.“ Svět je roztržen ve dvě části: po prvé od dob Jana Husi odepřel jedinec poslušnost církvi před tváří císařovou a shromážděnými dvořany. Tichým úděsem se zachvějí dvořané, s úžasem si šeptají o drzém nepatrném mnichovi. Venku však žoldnéři jásavě pozdravují Luthera. Tuší snad, že z toho odporu vane jim příznivý vítr? Větrí tito bouřliváci již brzký příchod války?

Kde však je Erasmus v této chvíli? Zavřel se úzkostlivě v tomto historickém okamžiku do své studovny a to je jeho tragická vina; neboť jedině on, který byl od mládí přítelem legáta Aleandra, s nímž v Benátkách bydlil a jídal, jedině on, jehož si vážil císař, jedině on, jenž také souhlasil s hnutím evangelickým; byl by zde mohl ještě zadržeti strohé rozhodnutí. Avšak věčný váhavec Erasmus se bojí veřejně vystoupiti, a teprve tehdy, když došla zlá zpráva, pochopí, že nenapravitelně promeškal vhodný okamžik: „Kdybych byl býval osobně přítom, byl bych učinil podle svých sil, aby tragedie byla rozřešena smírným jednáním.“ Avšak uplynulé okamžiky dějin nelze už dohoniti. Ten, kdo není přítomen, nemá nikdy pravdu. Erasmus nedal v této historické chvíli v sázku celou svou bytost, veškerou sílu a osobní přítomnost za své přesvědčení a proto erasmovství prohrálo. Luther dal sám sebe úplně v sázku, s největší odvahou i nezlomnou silou své vítězné vůle: proto se jeho vůle stala skutkem.

Zápas o nezávislost.

ERASMUS a s ním velmi mnozí čekali, že říšským sněmem wormským, kletbou církevní a císařskou klatbou je Lutherova reformace vyřízena. Ostatek že je zřejmá vzpoura proti státu a církvi, nové albigenství, waldenství nebo husitství, které patrně bude stejně krutě potřeeno; a právě tomu válečnému řešení chtěl Erasmus vědomě zabrániti. Jeho snem bylo reformátorsky vstúpiti církvi učení evangelické a takovému úkolu byl by rád přispěl na pomoc. „Jestliže Luther zůstane v katolické církvi, chci se mu rád postavit po boku,“ slíbil veřejně. Avšak násilník se navždy odpoutal od Říma jedním rázným trhnutím. Je po všem. „Lutherova tragedie je navždy ukončena, ach, kéž by se nebyla nikdy objevila na jevišti,“ nařiká zklamáný přítel míru. Zhasla jiskra evangelického učení, zapadla hvězda duchovního světla, „je konec s hvězdičkou světla evangelického“. Nyní budou rozhodovat pochopové a děla o věci Kristově. Erasmus sám však je odhodlán v každém příštím konfliktu ustoupiti do ústraní, cítí se slabým pro tak velikou zkoušku. Dokonce se přiznává, že nemá v tak ohromném a odpovědném rozhodování oné nejhlubší důvěry v Boha a v sebe, jakou se chlubí ostatní. Mají-li Zwingli a Bucer ducha Božího, je Erasmus jen člověk, který slov ducha Božího nemůže postřehnouti. Padesátník, který dávno došel k hlubokému pochopení o neproniknutelnosti božských problémů, necítí se povolán, aby byl mluvčím v této při, chce tíše a pokorně sloužiti jen tam, kde vládne věčné jasno, ve vědě a v umění. Uniká tedy z theologie, ze státní politiky, ze sporů církevních do své studovny, z hašte-

ření do věčného mlčení knih; zde může být ještě světu užitečný. Tedy nazpět do cely, starý muži, a zastři okno proti současné době. Boj ponechej ostatním, kteří cítí v srdcích výzvu Boží a konej pokornější úkol tím, že budeš bránit pravdu v jasné a čisté sféře umění a vědy. „I když zkažené mravy římského duchovenstva vyžadují mimořádného léku, nepřísluší ani mně, ani mně podobným, abychom se odvážili být lékaři. Raději se smírůuji se stavem věcí, než bych působil nový neklid, jenž vede často k opačnému cíli. Vědomě jsem nebyl a nebudu nikdy ani osnovatelem ani účastníkem žádné vzpoury.“

Erasmus se uchýlil ze sporu církevního k umění, k vědě, k svému vlastnímu dílu. Cítil ošklivost nad štěkáním a hašteřením stran. „Consulo quieti meae“, jen klidu chce více, svaté prázdne umělce. Ale svět se spikl, že mu nedá pokoje. Jsou doby, v nichž neutralita je nazývána zločinem, ve chvílích politicky vzrušených požaduje svět jasného vyjádření: „pro“ nebo „proti“, luterství nebo papežství. Město Lovan, v němž bydlí, ztěžuje mu zachování míru, a zatím co celé Německo haní Erasma, že je příliš vlašný přítel Lutherův, odsuzuje ho v Lovani přísně katolická fakulta a jmenuje ho osnovatelem „lutherského moru“. Studenti, kteří jsou vždy úderníky při každém radikalismu, pořádají proti Erasmovi hlučné demonstrace a převracejí jeho katedru, zároveň se horlí proti němu na kazatelkách lovaňských a legát papežský, Aleander, musí užítí veškeré své autority, aby potlačil aspoň veřejné pohanění svého dávného druha. Odvážnost nebyla ovšem nikdy vlastností Erasmovou; proto se rozhodne raději uprchnouti než bojovati. Jako kdysi před morem, tak prchá před nenávisť z města, ve kterém pracoval po celá léta. Spěšně balí starý kočovník skrovné své věci a vydává se na pout. „Musím si dát pozor, abych nebyl od Němců, kteří jsou nyní také posedlí, roztrhán dřívě, než opustím Německo.“ V každém sporu bývá nestranný nejvíce postižen.

* * *

Erasmus nechce bydlet v žádném, ani v přísně katolickém ani v reformačním městě; jen neutrální město považuje za místo osudem určené. Proto hledá útulek ve věčně bezpečném úkrytu vši svobody, ve Švýcarsku. Volí si tedy na mnoho let Basilej. Toto město, jež leží uprostřed Evropy, tiché a vznešené, s čistými ulicemi, s klidnými, nevášnivými lidmi, nepoddané bojechtivému knížeti, nýbrž demokraticky svobodné, slibuje vytoužený klid nezávislému učenci. Je tu universita, jsou tu učení přátelé, kteří ho znají a ctí, jsou tu famuli, ochotní pomocníci v jeho díle, i umělci, jako Holbein, a především knihtiskař Froben, veliký mistr svého řemesla, s nímž jej už odedávna spojovala společná radostná práce. Horlivými ctiteli byl mu připraven pohodlný dům, v němž po prvé cítí věčný tulák něco jako kouzlo domova v tomto svobodném a útulném městě. Tu může žít duchu, tedy svému pravému a skutečnému světu. Jen tam, kde může své knihy psát v klidu, jen tam, kde je pečlivě tisknou, může se cítit spokojen. Basilej je velikou hlubinou bezpečnosti jeho života. Tu žil věčný poutník déle, než kdekoli jinde, plných 8 let, a v tom období se připoutala k sobě dvě jména: od té doby nemůžeme si Erasma představit bez Basileje a Basilej bez Erasma. Ještě dodnes stojí tam pečlivě opatrovaný jeho dům, v němž jsou uloženy některé obrazy Holbeinovy, které zachovaly pro věky Erasmovu tvář. Tam napsal Erasmus mnoho svých nejkrásnějších knih; především „Hovory“ (Colloquia), skvělé latinské hovory, které, jsouce původně určeny pro Frobenova synka jako učebnice, vychovaly celé generace v umění latinské prózy. Tam dokončil velké vydání církevních Otců, odtud posílal množství listů do světa. Zabarikádován jsa ve tvrzí práce a vzdálen jsa hluku, tvoří dílo za dílem, a kdykoli se duchovní svět evropský dívá po svém vůdci, pohlíží ke starému královskému městu na Rýně.

Basilej se stala zásluhou Erasmovou v oněch dobách evropskou duchovní residencí. Okolo velikého učence shromažďuje se zástup humanistických žáků, jako Oecolampadius, Rhenanus

Amerbach; žádný významný muž, žádný kníže a učenec, žádný přítel krásných umění neopomene učiniti návštěvu v tiskárně Frobenově a v domě „Zum Luft“; z Francie, z Německa, z Italie putují tam humanisté, aby ctěného muže viděli při práci. Zdá se, že zde v tichu bylo vytvořeno ještě jednou útočiště pro umění a vědy v době, kdy ve Wittenberku, Curychu a na všech universitách vzplanul theologický boj.

Ale neklam se, starče, Tvá pravá chvíle minula, Tvoje role zpustla. Boj je ve světě, boj na život a na smrt, stranictví zase vítězí, lidé se kupí v nepřátelské roty: nelze trpěti člověka neúčastněného, svobodného, nezávislého. Svět bojuje nyní pro evangelickou obrodu nebo proti ní, teď není nic platno zavřít okna a uchýlit se ke knihám; nyní, kdy Luther roztrhl křesťanský svět od jednoho konce Evropy k druhému, nesluší se strkati hlavu do písku a pokoušeti se o dětskou výmluvu, že jsme nečetli jeho knih. Nyní zuří vpravo i vlevo věčně hrozná slova násilí: Kdo není s námi, je proti nám. Jestliže se kosmos rozpadá ve dvě, běží trhлина každým jednotlivým člověkem. Nikoli, Erasme, nadarmo jsi se utíkal, požáry Tě vykouríme z Tvé tvrze. Naše doba žádá vyznání, tento svět chce věděti, kde stojí jeho duchovní vůdce Erasmus, zda s Lutherem či proti němu, zda s papežem či proti papeži.

* * *

A teď se počíná rozechvívající drama, svět chce mermomocí zatáhnouti do boje muže, jenž je boje syt. „Je to neštěstí,“ naříká pětapadesátiletý Erasmus, „že světová bouře mě překvapila v okamžiku, kdy jsem mohl doufati v odpočinek, jehož jsem si svou pilnou prací zasloužil. Pročpak mi není dopřáno, abych byl jen divákem v této tragedii, v níž přec nemohu účinkovati jako herec, když už tolik jiných lidí se žene dychtivě na scénu.“ Avšak věhlas je v takových kritických dobách závazkem i kletbou. Erasmus je příliš posunut dopředu před zvědavý svět,

jeho slovo příliš závazné, aby straníci, ať na pravici či na levici, se vzdali jeho authority; všemi prostředky, po dobrém i po zlém, snaží se vůdcové obou stran, aby ho získali pro svou věc. Lákají jej penězi i lichocením, posmívají se mu, že nemá odvahy, jen aby ho vyburcovali z jeho přemoudřelého mlčení, straší jej klamnou zprávou, že jeho knihy byly v Římě zapověděny a spáleny, padělají jeho dopisy, překrucují jeho slova. V takovém okamžiku neobyčejně jasně vynikne pravá cena nezávislého muže. Neboť císařové a králové, tři papežové a na druhé straně Luther, Melancthon a Zwingli — ti všichni ucházejí se o souhlas Erasmův. Mohl by dosíci všech hmotných výhod, jen kdyby se chtěl přidati k té nebo k oné straně. Erasmus ví, že by „mohl státi v popředí reformace“, kdyby se k ní zjevně přiznal, avšak ví také, že by mohl býti biskupem, kdyby psal proti Lutherovi. Ale právě takového naprostého a jednostranného vyznání leká se Erasmus při své poctivosti. Nemůže s upřímným srdcem hájiti papežské církve, poněvadž byl v tomto sporu první, který káral její přehmaty, kázal její obrodu, ale ani evangelíkům se nechce plně zavázati, poněvadž nepřinášejí světu jeho myšlenky o Kristu, dárci pokoje, nýbrž stali se surovými přemrštěnci. Křičí neustále: evangelium, evangelium! Ale jeho vykladači chtějí býti jen sami. Kdysi zjemňovalo evangelium divochy, učilo loupežníky dobře činiti, svárlivé činilo mírumilovnými, klnoucí měnilo v žehnající. Tito však, jako ďáblem posedlí, rozněcují všelikou vzpoudu a hanebně pomlouvají muže zasloužilé. „Vidím nové pokrytce, nové tyrany, ani jiskřičky evangelického ducha“. Nikoli, k žádnému z nich, ani k papeži ani k Lutherovi, se nechce Erasmus veřejně přiznati jako stoupenec. Jen pokoj, pokoj, pokoj, jen ústraní a klid chce, jen práci, která prospívá všemu lidstvu: „Consulo quieti meae.“

* * *

Ale sláva Erasмова je příliš veliká a čekání, až se k někomu přizná, je příliš nedočkávé. V celém světě vzrůstá volání, aby vystoupil, aby za sebe i za všechny promluvil rozhodné slovo. Jak hluboká a pevná byla v celém kruhu vzdělanců víra v něj jako v ušlechtilého a nepodplatitelného, neporušitelného muže, dosvědčuje dojemný apel, vyšlý z hlubin duše velikého německého umělce. Albrecht Dürer seznámil se s Erasmem na své cestě do Holandska; za několik měsíců potom, když se rozšířila pověst, že vůdce německé náboženské reformace, Luther, je mrtev, vidí Dürer v Erasmovi jediného muže, který by byl plně hoden, aby pokračoval ve svatém díle, a v rozechvění své duše vyzývá ve svém zápisníku Erasma slovy: „O, Erasme Rotterdamský, kde zůstáváš? Slyš, Ty rytíři Kristův, vyjeď v boj po boku Krista Pána, haj pravdy a získej si mučnickou korunu! Vždyť jsi přece už starý muž, sám jsem od Tebe slyšel, že sis určil už jen dva roky, v nichž bys byl schopen něco vykonati. Užij jich dobře ve prospěch evangelia i ve prospěch pravé křesťanské víry v Boha a ozvi se potom; a brány pekelné — římská kurie —, jak praví Kristus, nic proti Tobě nezmohou . . . O, Erasme, vytrvej, abych se Bohu Tebou mohl chlubití podle slov Davidových, neboť Ty toho můžeš dosáhnouti, Ty vpravdě můžeš Goliáše poraziti.“

Tak smýšlí Dürer a s ním celý německý národ. Avšak i katolická církev ve své tísní očekává všechno od Erasma a papež, náměstek Kristův na zemi, napomíná jej v listě, psaném vlastní rukou, skoro týmiž slovy: „Vystup, vystup k podpoře věci Boží. Uživej svých nádherných schopností ke cti Boží. Pamatuj na to, že s pomocí Boží na Tobě záleží, zda většina těch, které Luther svedl, opět se vrátí na pravou cestu, zda ti, kteří dosud neodpadli, zůstanou věrni, a oni, kteří jsou blízcí pádu, budou před ním zachráněni!“ Vládce křesťanstva a jeho biskupové, vládcové světa, Jindřich VIII. Anglický, Karel V., František I, a Ferdinand Rakouský, vévoda Burgundský a na druhé straně vůdcové reformace, ti všichni stojí před Erasmem, naléhajíc

a prosíce jako kdysi homérská knížata před stanem rozhněvaného Achilla, aby upustil od své nečinnosti a vytáhl do boje. Je to nádherná scéna; zřídka kdy v dějinách závodili mocní tohoto světa tak o projev jediného muže ducha, zřídka kdy se ukázala tak vítěznou svrchovanost duchovní moci nad mocí fysickou. Ale tu právě se projevuje skryté rozdvojení v bytosti Erasmově. Neodpovídá všem těm uchazečům o přízeň jasným a heroickým slovem: nechci. Nemůže se vzchopiti k přímému, zřetelnému slovu: nikoli. Nechce býti se žádnou stranou, to je ke cti jeho nezávislosti. Ale bohužel, nechce si to ani se žádnou stranou pokaziti, a to ubírá důstojnosti jeho správnému jednání. Neboť se neodvažuje veřejného odporu proti mocným mužům, kteří jsou jeho příznivci, obdivovateli a podporovateli, jenom je udržuje v nejistotě nejasnými výmluvami, mluví sem tam, plavolí, činí průtahy, uskakuje — nutno úmyslně tu užívati slov přemělkovaných, abychom znázornili vyumělkovanost jeho chování — slibuje a váhá, píše uctivé dopisy, v nichž se ničím nezavazuje, lichotí a přetvařuje se, omlouvá svou zdrženlivost hned tím, že je nemocen nebo zase že je unaven, že není oprávněn zasáhnouti. Papeži odpovídá s přehnanou pokorou: Jakže? On, člověk tak nepatrného ducha, jehož vzdělání je podprůměrné, směl by se odvážiti ohromného činu, totiž vyplniti kacífství? Krále anglického utěšuje po celé měsíce, po celá léta, a uklidňuje současně na straně protivníků Melanchthona a Zwingliho lichotnými dopisy; na sta výmluv má a vymýšlí — stále jiné a jiné. Ale za tímto nesympatickým pletichářstvím se skrývá rozhodná vůle: „Jestliže si někdo nemůže vážiti Erasma, poněvadž se mu zdá slabošským křesťanem, ať si o mně myslí, co chce. Nemohu býti jiným, než jsem. Dostalo-li se někomu jinému od Krista větších schopností ducha a je-li sebou více jist než já, ať užije svých schopností ke slávě Kristově. Povaze mého ducha svědčí spíše jíti klidnější a jistější cestou. Nemohu jinak jednati než nenáviděti rozkol a milovati mír a dorozumění, neboť jsem poznal, jak nejasné jsou všechny věci lidské. Vím, oč je snadnější

vyvolati zmatek než jej urovnati. A poněvadž nespolehám ve všem na vlastní rozum, upouštím raději od toho, abych se vyjadřoval s plnou jistotou o smýšlení jiného. Přál bych si, aby všichni společně bojovali za vítězství křesťanské věci a pokojného evangelia, a to bez násilí, jen se zřetelem k pravdě a rozumu, abychom se dorozuměli, pokud jde o důstojnost kněží i o svobodu lidu, jež by náš Kristus Pán chtěl míti svobodným. Všem těm, kteří podle svých nejlepších sil budou pracovati k tomu cíli, postaví se Erasmus rád po bok, ale tomu, kdo by mě chtěl zaplétati do zmatků, nebudu ani vůdcem ani druhem.“ Rozhodnutí Erasmovo je nezvratné. Po celá léta nechává čekati, stále čekati císaře, krále, papeže, reformátory Luthera, Melancthona a Dürera, celý veliký bojovný svět, a ani jednomu z nich se nepodaří vynutiti na něm rozhodné slovo. Jeho rty se zdvořile usmívají na každého, ale zůstávají tvrdošíjně uzavřeny pro poslední rozhodné slovo.

Je tu však muž, který nechce čekati, ohnivý a netrpělivý bojovník ideje, nezkratně odhodlaný rozetnouti gordický uzel: Ulrich von Hutten. Tento „harcovník proti smrti a ďáblu“, tento archanděl Michael německé reformace vzhlížel kdysi k Erasmovi s důvěrou a láskou jako k otci. Nejtoužebnějším přáním jinocha, vášnivě humanismu oddaného, bylo, aby se stal Alkibiadem tohoto Sokrata; s důvěrou vložil celý svůj život do rukou Erasmových slovy: „in summa, jestliže mě bohové zachovají a Ty nám k slávě Německa zůstaneš uchován, odmítl bych vše, jen abych mohl s Tebou zůstat.“ Erasmus pak, vždy ke každému obdivu citlivý, podporoval tohoto jedinečného „miláčka mus“ s upřímností svého srdce, miloval horoucího mladého muže, jenž jako „kovového skřivana“ vyslal k nebi výkřik nesmírné radosti: „O saeculum, o litterae, juvat vivere.“ Výkřik blaženosti i plný důvěry „rozkoš je žítí“. Poctivě a ochotně věřil, že vychovává v tomto mladém scholarovi nového mistra světové vědy, ale brzy se dal mladý Hutten strhnout politikou a časem bylo mu ovzduší světnice a knižní krám

humanismu příliš úzký a zatuchlý. Mladý rytíř a syn rytíře navléká opět rukavici zápasnickou, nechce šermovati jen perem, nýbrž i mečem proti papeži a popům. Ač je už ozdoben vavřínem latinského básníka, odvrhne cizí učenou řeč, aby současníky tím účinněji volal do boje za německé evangelium německým slovem:

„Kdys latinou jsem jenom psal,
té málokdo však rozuměl,
teď k národu bych mluvit chtěl.“

Avšak Německo vyhání odvážlivce, v Římě ho chtějí upáliti jako kacíře. Bez domova, bez přístřeší, zbidačelý a předčasně zestárlý, až do morku kosti rozhlodaný příšernou francouzskou nemocí, pokryt hnisem, jako polorozsápané, na smrt uštvané zvíře s posledními silami se vleče tento pětaticátník do Basi-leje. Vždyť tam bydlí jeho veliký přítel, „světlo Německa“, jeho učitel, jeho mistr, jeho ochránce Erasmus, jehož slávu hlá-sal, jehož přátelství ho provázelo, jehož doporučení ho podporovala, muž, kterému je vděčen za velkou část své bývalé a již zpola rozrušené síly umělecké. K němu se uchyluje tento démonický štyanec zrovna před smrtí jako trosečník, který se chytá posledního prkna lodí, i když byl už uchopen temnou vlnou. Avšak Erasmus — nikdy se neprojevila jeho politování-hodná úzkostlivost ve větší nahotě než v této hrozné zkoušce — nepouští psance ani do svého domu. Již dlouho byl mu ten věčný hašteřivec a rýpal nepřijemný a nepohodlný; již tehdy v Lo-vani, když ho Hutten vyzýval, aby byl popům vyhlášen zjevný boj, odmítl ho příkře: „Mým úkolem je podporovati vzdělání.“ Nechce míti nic společného s tímto fanatikem, který obětoval básnictví politice, s Lutherovým Pyladem, aspoň ne veřejně a nejméně v tomto městě, kde mu na sta zvěděů hledí do oken. Erasmus má strach z tohoto politováníhodného, pronásledo-vaného a k smrti téměř uštvaného člověka; má trojnásobný strach, že tento šířitel moru — ničeho se Erasmus tolik nebál

jako náказы — by snad jej poprosil, aby mohl bydlet v jeho domě, za druhé, že by mu mohl tento „egens et omnibus rebus destitutus“, žebrák, všeho majetku zbavený, trvale padnouti na obtíž, a za třetí, že by muž, který spílal papeži a popichoval německý lid k válce proti popům, mohl kompromitovati jeho vlastní, na odiv stavěnou nestrannost. Proto znemožní Huttenovi návštěvu v Basileji, a to zase svým způsobem; nikoli upřímným a rozhodným: „nechci tě“, nýbrž malichernými a nicotnými záminkami, že nemůže Huttena, trpícího žlučovými kamínky a kolikami a potřebujícího tepla ve světnici, přijímati ve vytápěné světnici, poněvadž jemu samému každý zápach kamen je nesnesitelný — očividná, či spíše ubohá to výmluva.

A nyní počíná před zraky celého světa zahanbující divadlo. V Basileji, v malém tehdy ještě městě, jež mělo dohromady asi sto ulic a dvě nebo tři náměstí, kde se lidé navzájem znali, kulhaje toulá se ulicemi a po krčmách po celé týdny politováníhodný ubožák, Ulrich von Hutten, veliký básník, tragický zbrojnoš Luthera a jeho reformace, a obchází opět a opět kolem domu, kde bydlí jeho bývalý přítel, jenž první podporoval a probouzel hnutí evangelické. Často stává na tržišti a zlostně pohlíží k zastrčeným dveřím, k pečlivě zavřeným oknům muže, který ho kdysi s nadšením ohlásil světu jako „nového Lukiána“, jako velikého satirického básníka té doby. Za okenicemi nemilosrdně zavřenými jako hlemýžď v ulitě sedí zase Erasmus, starý, hubený mužiček, a nemůže se dočkati, až rušitel klidu, obtížný tulák, opustí konečně jeho město. Tajné zprávy putují sem a tam, neboť ještě stále čeká Hutten, neotevrou-li se dveře a nenapřáhne-li se konečně přece přátelská ruka, aby mu pomohla v bídě. Ale Erasmus mlčí a schovává se před ním se špatným svědomím, obezřetně se skrývá ve svém domě. Konečně odchází Hutten s otrávenou krví a nyní také s otráveným srdcem. Ubírá se do Curychu ku Zwinglimu, který jej přijímá bez bázně. Stihán jsa nemocí za nemocí, živoří bídně dále, jen

několik měsíců bude to trvati, než bude pro něho připraven osamělý hrob na ostrově Ufenau. Avšak dřív než se zhroutí, zdvihá tento černý rytíř bez bázně a hany naposled svůj meč, napolo zlomený, aby aspoň ještě pahýlem zranil Erasma — on, odvážný vyznavač, jeho, opatrníka, který nechce přiznati barvu. Listem plným strašného hněvu — *Expostulatio cum Erasmo* — napadne svého někdejšího přítele, někdejšího vůdce. Obviňuje ho před celým světem z nenasytné ctižádosti, která prý ho činí žárlivým na úspěchy jiných (to je rána ve prospěch Lutherův), viní jej z ubohé nespolehlivosti, vysmívá se jeho smýšlení a vykřikuje rozhořčeně do celé německé země, a Erasmus opustil a hanebně zradil věc národa i Lutherovu, ač s nimi vnitřně souhlasil. Se smrtelného lože vyzývá Erasma ohnivými slovy, aby aspoň evangelickou nauku otevřeně napadl, když už nemá dosti odvahy jí hájiti, neboť v řadách evangelíků prý se ho už nikdo nebojí: „Opásej se, věc dozrála k činu, a je tu úkol hodný Tvého pokročilého stáří. Seber všechnu sílu, dej se do boje a najdeš své protivníky ozbrojené. Strana Lutherova, kterou bys Ty chtěl sprovoditi se světa, čeká na boj a neodepře Ti ho.“ Poznává pronikavě vnitřní rozpor v Erasmovi, předpovídá Hutten svému protivníkovi, že na takový boj nedostačuje, poněvadž jeho svědomí přece v mnohém dává za pravdu Lutherovu učení. „Jedna stránka Tvé duše neobráti se ani tolik proti nám jako proti Tvým vlastním dřívějším spisům, budeš nucen své vědění obrátiti proti sobě samému a býti výmluvným proti své někdejší výmluvnosti, Ty a Tvé vlastní spisy budete se navzájem potírat.“

Erasmus cítí ihned pádnost rány. Dosud na něho štekali jen bezvýznamní lidé. Sem tam mu dokázali rozzlobení pisálci nějakou malou chybu v překladech, zběžnost a nesprávné citáty. Ale už tato neškodná vosí píchnutí zneklidnila jeho citlivost. Tentokrát byl však napaden skutečným protivníkem. Napaden a vyzván k boji před celým Německem. V prvním leknutí snaží se zameziti vytištění Huttenova listu, který koluje nejprve jen

v rukopise; ale když se mu to nezdaří, sáhne zlostně k peru a odpoví svým spisem „Spongia adversus aspergines Hutteni“ (aby houbou smyl pošpinění Huttenovo). Ráz na ráz odráží rány a nerozpakuje se v tomto rozhořčeném boji mířiti na srdce, neboť ví, že Hutten je tam již raněn a smrtelně zasažen. Ve 424 odstavcích vyvrací každé jednotlivé obvinění, aby vyslovil nakonec — Erasmus je vždy veliký, jestliže běží o věc nejzávažnější, o jeho nezávislost — své rozhodné a jasné vyznání: „V tolika knihách, v tolika listech a v tolika disputacích jsem neochvějně prohlásil, že se nechci míchat do žádného stranictví. Jestliže se Hutten na mne hněvá, že nepodporuji Luthera tak, jak by si přál, tož už před třemi roky jsem veřejně prohlásil, že s jeho stranou nemám a nechci míti nic společného, ba ještě více, že chci nejen sám zůstatí opodál, nýbrž že vyzývám také všechny své přátele, aby činili totéž. V tom nebudu nikdy kolísati. Stranou rozumím přísežnou závaznost ke všemu, co Luther napsal, píše nebo napíše; taková úplná odevzdanost se vyskytuje často u vynikajících lidí, já však jsem veřejně řekl všem svým přátelům, aby si o mně mysleli, co chtějí, kdyby mě nemohli jinak milovati než jako nesmlouvavého luterána. Miluji svobodu, nechci a nemohu nikdy sloužiti žádné straně.“

Břítka odvetná rána Huttena již nezasáhla. V době, kdy hněvivý list Erasmův opouští tiskařský lis, věčný bojovník Hutten už odpočívá ve věčném klidu a jeho osamělý hrob omývá Curyšské jezero s jemným hukotem. Smrt přemohla Huttena dříve, než ho zasáhla smrtelná rána Erasmova. Avšak Huttenovi, velikému i po porážce, podařilo se v hodině smrti ještě naposled zvítěziti. Vynutil to, co ani císařové a králové, ani papež a duchovenstvo vši svou mocí nedovedli učiniti; sžíravým svým posměchem vykouřil Erasma z jeho liščího doupěte. Neboť když byl Erasmus veřejně vyzván a před celým světem obviněn z bázlivosti a kolísavosti, nesměl se již vyhýbati výměně názorů s nejmocnějším ze všech protivníků, s Lutherem, musil při-

znati barvu, musil se přidati k některé straně. S těžkým srdcem se k tomu Erasmus odhodlává ve stáří, které netouží po ničem jiném než po klidu; neklame se o tom, že luterství už dávno příliš zesílelo, aby mohlo býti potlačeno ještě perem. Ví, že nikoho nepřesvědčí, nic nezmění a nezlepší. Bez chuti, bez radosti táhne do boje, který mu byl vnucen. Ale nemůže ustoupiti. A když konečně r. 1524 odevzdává tiskaři spis proti Lutherovi, povzdechne si s ulehčením: „Alea iacta est — kostky jsou vrženy.“

Veliké dohadování.

LITERÁRNÍ KLEPAŘENÍ není vlastností jen některé doby, nýbrž všech dob. Ani v 16. století, kdy duševní pracovníci byli rozptýleni zcela řídkce a zdánlivě nesouvisle po všech zemích, neutajilo se nic v tomto věčně zvědavém a bystrozrakém kruhu. Ještě než se Erasmus chopí pera, dříve než se vůbec rozhodne, zda a kdy se dá do boje, už se ví ve Wittenberku, co se v Basileji chystá. Luther byl už dávno připraven na útok. „Pravda je suverénnější než výmluvnost“, píše už r. 1522 kterémusi příteli, „víra větší než učenost. Nebudu Erasma vyzývat k boji, ani nemám v úmyslu hned jej odrážeti, kdyby mě napadl, avšak skoro bych mu neradil, aby obracel sílu své výmluvnosti proti mně, a kdyby se přece toho odvážil, tož by se přesvědčil, že se Kristus nebojí ani bran pekelných ani mocí nadzemských. Chci se proti slavnému Erasmusovi pustit v boj a nic nedbati na jeho vážnost, jméno a stav.“

Tento dopis, jenž patrně byl určen, aby se Erasmus dověděl o jeho obsahu, je hrozba, či spíše varování. Mezi řádky vycítíme, že by se Luther při svém těžkém postavení raději vyhnul papírové disputaci. A proto se nyní snaží přátelé na obou stranách zprostředkovat. I Melanchthon i Zwingli pokoušejí se sjednat mezi Basilejí a Wittenberkem příměří ve prospěch evangelictví, a už se zdá, že se jejich snažení zdaří. Tu se však mimo nadání Luther rozhodne, že se osobně listem obrátí na Erasma.

Avšak jak se změnil tón po těch několika letech, kdy se Luther blížil k „velikému muži“ se zdvořilou, ba příliš zdvořilou pokorou a s žakovskou poklonou. Vědomí o důležitosti dějinné

chvíle, pocit německého poslání dodává nyní jeho slovům kovového pathosu. Co je Lutherovi o jednoho nepřítele více nebo méně, jemu, jenž stojí v boji proti papeži a císaři i proti všem mocnostem světa? Je už syt tajnůstkářské hry. Nechce nejistoty a vlašného paktování. „Nejistá, pochybná, kolísavá slova a řeči nutno pořádně pročistiti, sítem prohnati, rychle procuchati a netrpěti jich.“ Luther chce mít jasno. Naposled podává Erasmusovi ruku, ale ta je již obrněna železnou rukavicí. První slova zní ještě poněkud zdvořile a zdrženlivě: „Už opravdu jsem dlouho seděl potichu, milý pane Erasme, a ačkoli jsem očekával, že Vy jako významnější a starší první přetrhnete mlčení, tož po dlouhém čekání přec jen mě nutí láska k věci, abych psal já první. Za prvé nemohu nic namítati, že se tváříte cize vůči nám, abyste se svým jednáním zalíbil straně papeženců.“ — — — Ale po té už mocně a téměř opovržlivě vytryskne nevole proti váhavci: „Protože vidíme, že Vám dosud nebyla dána od Boha taková stálost, taková odvaha a taková mysl, abyste schvaloval boj proti této obludě a společně s námi odvážně proti ní bojoval, tedy nebudu od Vás žádati, co je nad vaše vlastní síly. — Ovšem raději bych byl viděl, když už nechcete ani svých vlastních schopností řádně užívat, abyste se byl nemíchal do našeho sporu, neboť, ač byste byl mohl mnoho dosáhnouti při svém postavení a výmluvnosti, bylo by přece lépe, když Vaše srdce není s námi, abyste sloužil Bohu jen s hřívnou Vám svěřenou.“ Lituje Erasmusovy slabosti a zdrženlivosti a konečně vmete mu v tvář rozhodné slovo, že důležitost tohoto jednání už dávno předběhla Erasma, že už není žádným nebezpečím pro něho, jestliže Erasmus proti němu i s celým svým úsilím vystoupí, a že ještě méně znamená, jestliže ho (Luthera) tu a tam bude trošku dráždit a hanět. Pánovitě a skoro velitelsky žádá Luther od Erasma, aby se zdržel kousavých, retorických a zaobalených řečí a aby především zůstal jen divákem při „naší tragedii“, nemůže-li jinak, a aby se aspoň nepřidával k Lutherovým protivníkům. Ať na něj neútočí ve svých

listech, že Luther rovněž nebude nic proti němu podnikati. „Teď už je dost toho kousání, musíme už dbáti, abychom se navzájem nepožírali a nepotírali.“

* * *

Tak nadutý dopis Erasmovi, pánu humanistické říše, ještě dosud nikdo nenapsal a proto není ochoten starý muž, přes všechnu vnitřní mírumilovnost, aby se dal tak velkopansky odbyti od téhož muže, který se kdysi pokorně u něho doprošoval ochrany a záštity, a aby s ním bylo jednáno jako s neužitečným mluvku. „Dbal jsem lépe o evangelium“, odpovídá pyšně, „než mnozí, kteří se nyní ohánějí evangeliem. Vidím, že tato obroda mnoho zkazila a zrodila lidi buřičské, vidím též, že krásné vědy jsou na ústupu, že byla roztrhána přátelství, bojím se, že povstane krvavá vzpoura. Mne však nic nepřiměje, abych obětoval evangelium lidským vášním.“ Důrazně připomíná, kolik by byl sklídl díků a souhlasu u mocných, kdyby se byl rozhodl vystoupiti proti Lutherovi. Avšak snad prý opravdu prospěje evangeliu více, vystoupí-li proti Lutherovi místo proti pošetilcům, kteří se tak hlasitě za něj stavějí a k vůli nimž by nestálo za to ani „býti jen divákem tragedie.“ Neoblomnost Lutherova posílila kolísající vůli Erasmovu: „Kéž by to jen neskončilo opravdu tragicky“, vzdychá v chmurném tušení. A pak sáhne po peru, své jediné zbrani.

* * *

Erasmus je si docela dobře vědom, jak obrovskému protivníku se staví na odpor, tuší snad i v nitru dokonce bojovnou převahu Lutherovu, který dosud každého protivníka srazil k zemi silou svého hněvu. Ale skutečná síla Erasmove tkví v tom, že zná své vlastní meze, což bývá u umělce zřídka. Ví, že se tento duchovní turnaj koná před celým světem, že všichni theologové a humanisté evropští čekají s vášnivou netrpělivostí na to di-

vadlo: jde o to, vyhledati si nedobytnou posici, a Erasmus si jí volí mistrovsky; nevyrazí bez rozvahy proti Lutherovi a celému evangelickému učení, nýbrž vypátrá zrakem opravdu sokolím slabé nebo aspoň zranitelné místo Lutherova dogmatu. Volí si k tomu zdánlivě vedlejší problém, ale ve skutečnosti zásadní v celé tehdy ještě dosti vratké a nejisté soustavě Lutherova učení. Sám hlavní účastník, sám Luther musí „velmi chváliti a velebiti“, „žes Ty jediný ze všech vrstevníků mých postihl jádro věci. Ty jsi byl opravdu jediný muž, který postřehl podstatu celé věci a v tomto boji jsi mi sáhl tvrdě na hrdlo.“ Erasmus zvolil si pro tento souboj s neobyčejně uměleckým pochoopením místo pevné tvrze přesvědčení raději dialekticky hladkou půdu theologické otázky, při čemž jej onen muž s železnou pěstí nemohl úplně sraziti k zemi, a kde se Erasmus cítil pod neviditelnou ochranou a záštitou velkých filosofů všech dob.

Problém, který učinil Erasmus středem hádání, je věčný problém každé theologie; je to otázka, zda lidská vůle je svobodná či nesvobodná. Podle Lutherovy augustiniánsky přísné nauky o předurčení zůstává člověk věčně nevolníkem božím. Nedošlo se mu ani nejmenšího drobtu svobodné vůle; každý čin, který koná, je Bohem dávno předvídan a jím předurčen, žádnými dobrými skutky (bona opera), žádnou lítostí se nemůže jeho vůle povznést a osvoboditi z této sítě dědičné viny, jedině milosti Boží je dáno na vůli, aby vedla člověka pravou cestou. Moderním pojetím vyjádřeno: jsme prý ve svém osudu úplně ovládnuti dědičnou podstatou a sběhem okolností, nic tedy nepomůže vlastní vůle, jestliže Bůh v nás nechce — po goethovsku řečeno:

všechna vůle
jest jen chtění, poněvadž jsme museli chtíti,
a před vůlí mlčí svévole.

Avšak s takovým názorem nemůže souhlasiti humanista Erasmus, který vidí v přirozeném rozumu svatou a od Boha svěře-

nou moc. On, jenž věří neochvějně, že nejen jednotlivý člověk, nýbrž i celé lidstvo se může vyvíjeti k stále vyšší mravnosti poctivou a ukázněnou vůlí, musí takovému ztrnulému a téměř mohamedánskému fatalismu z hloubi srdce odporovati. Avšak Erasmus by nebyl Erasmem, kdyby k nějakému mínění svého protivníka řekl ostře a drsně: nikoliv; zde jako všude odmítá jen extremismus, příkrost a bezohlednost Lutherova deterministického pojetí. On prý sám, praví svým obezřetně kolísavým způsobem, nemá radosti z neodvolatelných tvrzení, kloní prý se osobně vždy k pochybovačnosti, ale rád se podřizuje v takových případech slovům Písma a církve. V Písmě svatém pak jsou prý takové pojmy vyjádřeny tajuplně a ne vždy pochopitelně, a proto prý považuje také za nebezpečné popírati svobodu lidské vůle tak úplně a odvážně, jako činí Luther. Nemůže sice nazvati Lutherovo pojetí docela nesprávným, ale brání prý se proti jeho „non nihil“, proti tvrzení, že jakékoli dobré skutky, které člověk koná, nemají u Boha žádné účinnosti a jsou tedy úplně zbytečné. Jestliže prý jako Luther všechno ponecháváme jediné milosti Boží, jaký by smysl pak pro lidi mělo vůbec konati dobro. Musí býti tedy člověku ponechána — tak navrhuje věčný prostředník — aspoň iluze svobodné vůle, aby nemusel zoufati a aby se mu Bůh nezdál jen nespravedlivým ukrutníkem. „Připojuji se k mínění těch, kteří svobodné vůli něco ponechávají, většinu však milosti Boží, neboť nesmíme se hleděti vyhnutí Scylle pýchy, abychom nebyli strženi do Charybdy fatalismu.“

Vidíme, že i ve sporu vychází mírumilovný Erasmus svým protivníkům co nejdále vstříc. Připomíná při té příležitosti, že se nesmí přeceňovati důležitost takových diskusí, ale že spíše je nutno se tázati, „zda je správné uváděti pro několik paradoxních tvrzení celý svět do zmatku.“ A skutečně, kdyby mu byl Luther jen maličko ustoupil, kdyby mu byl vyšel jen o krok vstříc, byl by tento duchovní svár skončil v pokoji a ve svornosti. Ale Erasmus doufal v rozumnou povolnost u nejtvrďší lebky toho

století, u muže, který by se ani na hranici nevzdal ani písmenky a čárky, kdyby šlo o víru a přesvědčení, a který by byl jako rozený a zapřísáhlý fanatik raději zahynul nebo zničil svět, než by ustoupil jen na píď od nejmenšího a úplně bezvýznamného paragrafu svého učení.

* * *

Luther neodpovídá Erasmovi hned, ačkoli útok dráždí jeho hněv v nejvyšší míře: „Třebaže jsem si, abych poctivě mluvil, ostatními spisy vytrél z....., přece jsem přečetl tento Erasmův spis, ale jen tak, abych se rozhodl jej hoditi pod lavici,“ vykládá svým neomaleným způsobem. Byl však v tomto roku 1524 zaměstnán důležitějšími a těžšími úkoly, než byla theologická diskuse. Věčný osud každého revolucionáře se i na něm počíná vyplňovati, neboť i on, který chtěl zavésti nový řád místo starého, rozpoutává chaotické síly a octne se v nebezpečí, že jeho radikalismus bude předstižen ještě větším. Luther žádal svobodu slova a vyznání, nyní žádají totéž také jiní pro sebe: Cvikavští proroci, Karlstadt, Münzer, všichni „blouznivci“, jak je nazývá, také oni se hotoví ke vzpouře proti císaři a říši ve jménu evangelia. Lutherova vlastní slova proti šlechtě a knížatům jsou vzbouřeným tlupám sedláků zbraní i nadějí, avšak kde Luther žádal jen náboženskou revoluci, žádají nyní utlačovaní sedláci revoluci sociální a zjevně komunistickou. U Luthera se opakuje v tom roce tragédie Erasmova, že jeho slova působila větší světové události, než sám chtěl, a jako on kdysi Erasmovi spílal pro jeho vlašnost, tak nyní „sandálníci“, bořitelé klášterů, obrazoborci, tupí jej jako nového papeženského sofistu, arcipohana a arcitaškáře, nového Ancikristova přítele, jako nadutý žok masa wittenberského. Je to týž osud jako Erasmův: co mínil v duchovním a duševním smyslu, tomu rozuměly široké masy a jejich ještě fanatictější vůdcové, jak sám praví, ve smyslu „tělesném“, ve smyslu hrubě agitačním. Je to věčná tvářnost revoluce, že vlna pohlcuje vlnu. Představuje-li Erasmus giron-

disty, představuje Luther robespierovce, Tomáš Münzer a jeho učedníci maratovce. Ten, jenž byl bez odporu uznán za vůdce, musí najednou bojovat proti dvěma frontám, proti příliš vládným a proti příliš divokým, a musí nésti odpovědnost za sociální revoluci, za nejhroznější a nejkrvavější povstání, jaké kdy od staletí Německo zažilo. Neboť jeho jméno chovají v srdci selské houfy, jedině jeho vzpoura proti císaři a říši a její úspěch daly všem těmto vzbouřencům odvalu, aby se pozvedli proti svým hrabatům a utiskovatelům. „Klidíme nyní plody Tvého ducha“, mohl k němu zvolati Erasmus právem. „Neuznáváš povstalce, avšak oni Tě uznávají. Nevyvrátíš všeobecného přesvědčení, že jsi dal Ty svými knihami popud k tomuto neštěstí, a zvláště těmi, které jsi napsal německy.“

Nastává strašné rozhodování Lutherovi. Má on, jehož kořeny jsou v lidu, jenž v lidu žije a lid proti knížatům poštvál, nyní zapřítí sedláky, kteří v jeho zásadách a ve jménu evangelia bojují za svobodu, anebo se odtrhnout od knížat? Po prvé snaží se jednat jako Erasmus, neboť jeho postavení je přes noc velmi podobné situaci Erasmově. Napomíná knížata k povolnosti, napomíná sedláky, „aby nečinili jméno křesťanské hanebně záštitou svého svárlivého, netrpělivého a nekřesťanského jednání.“ Ale nesnesitelné je pro muže jeho sebevědomí, že hrubý lid ho již nedbá, nýbrž raději těch, kteří co nejvíce slibují, Tomáše Münzera a komunistických theologů. Konečně se musí rozhodnouti, neboť toto bezuzdné povstání kompromituje jeho dílo a Luther poznává, že tato sociální válka uvnitř Německa maří mu jeho vlastní duchovní boj proti papežství. „Kdyby se mi tito buřičtí zabijáci se svými sedláky nebyli pletli do řemesla, tož by to nyní s papežstvím vypadalo docela jinak.“ A jestliže jde o jeho dílo a o jeho poslání, nezná Luther váhání; sám jsa revolucionářem, musí se postavit proti německé selské revoluci, a když se Luther za něco postaví, činí tak nutně jako extremistu svým nejuživějším, nejjednostrannějším a nejdivočejším způsobem. Ze všech jeho spisů je spis z doby jeho největšího ne-

bezpečnosti, totiž pamflet proti německým sedlákům, nejhroznější a nejkrvavější. „Kdo na straně knížat zahyne,“ káže, „bude blaženým mučedníkem, kdo padne na straně druhé, pojede k ďáblu, a proto musí tu mlátit, škrtit a zabíjet, tajně i veřejně, kdo jen může, a každý musí si uvědomit, že nemůže býti nic jedovatějšího, škodlivějšího, ďábelštějšího než buřičský člověk.“ Bez slitování přidává se provždy na stranu vrchnosti proti lidu. „Osel si přeje ran a luza násilnické vlády.“ Ani slovíčka mírnosti nebo slitování nezná tento neurvalý bojovník, když vítězná šlechta s ohavnou krutostí zuří proti žalostně poraženým, ani kouska soucitu neprojeví tento silácky geniální, ale ve svém hněvu neukázněný muž, s nesčetnými oběťmi, z nichž tisíce táhly proti rytířským hradům, důvěřující jeho jménu a jeho buřičskému činu. A s děsnou odvahou přiznává se nakonec, když pole württenberská jsou prosáklá krví: „Já, Martin Luther, jsem zahubil všechny vzpurné sedláky, neboť jsem je poručil pobíti. Všechna jejich krev padá na mou hlavu.“

Tento furor, tato strašná síla nenávisti vězí ještě v jeho peře, když se obrací proti Erasmovi. Theologické pojednání samo byl by snad Erasmovi ještě prominul, ale nadšené přijetí, jehož se dostalo tomuto provolání k umírněnosti v celém humanistickém světě, dráždí jeho hněv až k šílenství. Luther nesnese pomyslení, že jeho nepřátelé zanotují nyní svou vítěznou píseň: „Řekněte mi, kde je velký Makabejský, kde je ten, který tak pevně stál při svém učení?“ Nejen že hned chce odpovědět Erasmovi, poněvadž ho starost o sedláky už netísni, nýbrž chce jej úplně rozdrtit. U stolu, ve společnosti shromážděných přátel, oznamuje svůj úmysl strašnými slovy: „Proto vám poručím z rozkazu Božího, abyste Erasmovi byli nepřáteli a varovali se jeho knih. Chci proti němu psát, i kdybych proto hned měl bídně zahynouti, toho satana chci usmrtit perem,“ a skoro pyšně dodává: „jako jsem usmrtil Münzera, jehož krev lpí na mé hlavě.“

Ale také ve svém hněvu a právě tehdy, kdy mu krev nejprud-

čejí vše v žilách, jeví se Luther velkým umělcem, geniem německé řeči. Ví, na jak mocného protivníka útočí, a v tomto vědomí závaznosti vzrostlo i jeho dílo; nebyl to už malý bojovný spisek, nýbrž důkladná a obsáhlá kniha, zářící podobnostvými, bouřící vášní, kniha, která vedle theologické učenosti dokazuje také jeho básnickou a lidskou sílu skvěleji než většina jeho knih. Traktát „De servo arbitrio“, O otroctví vůle, patří k nejpůsobivějším polemickým spisům tohoto válečnického muže a hádání s Erasmem k nejvýznamnějším diskusím, které kdy byly bojovně vedeny v německém kulturním světě mezi dvěma muži úplně protichůdných povah, ale největšího formátu. Ať je dnes obsah jejich jakkoliv vzdálen nynějšímu našemu cítění, stal se tento boj pro velikost protivníků jednou z největších událostí ve světové literatuře.

* * *

Dříve než Luther vyrazí, než si podváže přilbici a zamíří kopí ke smrtelné ráně, pozvedne na okamžik, avšak jen na okamžik, meč ke zdvořilému a zběžnému pozdravu: „Ctím Tě sám velmi hluboce a vážím si Tě, jako jsem si nikoho dosud nevážil.“ Přiznává poctivě, že se Erasmus k němu „choval mírně a vůbec jemně“, přiznává, že on jediný ze všech protivníků „pronikl k jádru jeho věci.“ Ale když ze sebe vynutil tento pozdrav, sevře Luther odvážně pěst, zhrubne a octne se tak docela ve svém živlu. Odpovídá prý Erasmovi vůbec jen proto, že „Pavel poroučí zacpatí hubu neužitečným mluvčím.“ A nyní už přší rána za ranou. S nádhernou, opravdu lutherovskou obrazností buší do Erasma, že „vždy a všude chodí mezi vejci a nechce ani jediné rozšlápnouti, že kráčí mezi sklenicemi a žádné se nechce dotknouti.“ Posmívá se: „Erasmus nechce nic s jistotou tvrditi a přece pronáší úsudek o nás“, to znamená „běžeti z malého deště přímo do rybníka“. Jedním rázem odhaluje rozdíl mezi Erasmovou plíživou rozvážností a svou vlastní jasnou přímostí

a rozhodností. Onen prý cení „osobní klidnou pohodu a pokoj více než víru“, kdežto on sám je hotov víru vyznávati, „i kdyby se hned celý svět nejen znesvářil, nýbrž i kdyby se měl docela propadnouti anebo v troskách zahynouti“. A jestliže Erasmus ve svém spise chytře napomíná k obezřetnosti a poukazuje na nejasnost mnohých míst v bibli, které žádný pozemský člověk nemůže objasniti s plnou jistotou a zodpovědností, vykřikuje na něho Luther své vyznání: „Bez jistoty není křesťanství. Křesťan musí býti přesvědčen o svém učení a o své věci, nebo není křesťan.“ Kdo váhá, kdo je vlažný nebo pochybuje o věcech víry, ten prý navždy se má zříci theologie. A hřímá na Erasma: „Svatý Duch není skeptik, nepsal do našich srdcí nejistou domněnku, nýbrž mocnou jistotu.“ Tvrdošijně trvá Luther na svém mínění, že člověk je dobrý jen tehdy, je-li v něm Bůh, a špatný tehdy, když ho ďábel ovládá; jeho vlastní vůle však zůstává bezvýznamnou a nezmůže nic proti prozřetelnosti boží, již se nelze vyhnouti ani ji změnit. Poznenáhla vyrůstá z tohoto jednotlivého popudu daleko větší rozpor, než obyčejně vzniká při jednotlivém problému; jako vodní předěl odděluje tyto dva náboženské reformátory jejich různé pojetí osoby Kristovy a jeho poslání, a to podle jejich temperamentu.

Pro humanistu Erasma je Kristus hlasatelem veškeré lidskosti, je Bohem, který svou krev obětoval, aby odstranil se světa všechno krveprolévání a každý svár; Luther však, žoldněř Boží, poukazuje na slova evangelia, že Kristus přišel na svět, nikoliv aby „avedl pokoj, ale meč.“ „Kdo chce být křesťanem,“ praví Erasmus, „musí býti ve své duši mírumilovný a shovívavý;“ „kdo je křesťan“, odpovídá nepoddajný Luther, „nesmí nikdy a nikde povolovati, jde-li o slovo boží, i kdyby celý svět při tom byl zničen.“ Slova, jež napsal před lety Spalatinovi, jsou Lutherovi životním heslem: „Nemysli si, že moje věc může zvítěziti bez bouře, pohoršení a odporu. Meč nemůžeš změnit v pero a válku v mír. Slovo boží je válka, je pohoršení, je zahynutí, je jed; jako medvěd u cesty a lvice v lese vystupuje proti synům

Efraimovým. „Proto prudce odmítá Erasmovo volání k sjednocení a dorozumění. „Přestaň s nářkem a křikem, proti této horečce nepomůže žádný lék. Tato válka je dílem našeho Pána Boha, ten ji podnítl a nepřestane dříve, než zničí všechny nepřátele svého slova.“ Útlocitné povídání Erasmovo prý není nic jiného než nedostatek pravé křesťanské víry, proto ať si zůstane v pozadí u svých záslužných pracích latinských a řeckých, po německu správně řečeno: u svých humanistických hříček — a svými ozdobnými slovy ať se nedotýká problémů, které může člověk věřící, a to bezvýhradně věřící, rozřešiti jen, má-li hlubokou důvěru v Boha. Luther žádá diktátorsky, aby se Erasmus provždy rozhodl nevměšovat se v tento světodějný boj náboženský, „abys byl dostatečně silný v našem sporu, to Bůh ještě nechtěl a ještě Ti nedal.“ On sám prý cítí vnitřní hlas a proto i jistotu svědomí: „Co a kdo jsem a také z jakého popudu a z jaké příčiny jsem se dostal do tohoto sporu, to poroučím Bohu, ten ví vše, i to, že tato má věc se počala nikoli mnou, nýbrž jeho božskou svobodnou vůlí a dosud jí také byla prováděna.“ Tím byla zpečetěna rozluka mezi humanismem a německou reformací. Erasmovství a luterství, rozum a vášeň, náboženství lidskosti a fanaticismus víry, světoobčanství a nacionalismus, mnohostrannost a jednostrannost, povolnost a nepoddajnost nemohou se spojit, jako voda a oheň. Kdykoli se setkají ve světě, syčí hněvivě živel proti živlu.

* * *

Luther nikdy Erasmovi neodpustil, že se veřejně postavil proti němu. Tento boječtivý muž nestrpěl jiného skončení boje než úplné, bezvýhradné zahubení protivníka. Zatím co se Erasmus spokojil s jedinou odpovědí, spisem „Hyperaspistes“, jenž na jeho povolnou povahu je dosti prudký, a potom se vrací zase ke svým studiím, hárá v Lutherovi hněv dále. Neopomene ani jedné příležitosti, aby Erasma nezasypal hroznými pohanami,

poněvadž se mu odvážil odporovat v jediném bodě jeho učení, a jeho vražedná nenávisť, jak si stěžuje Erasmus, neštítí se žádné neomalenosti — „kdo rozdrť Erasma, rozmáčkne štěnici, jež páchne mrtvá ještě více než živá“. Jmenuje jej „nejzuřivějším nepřítelem Krista“, a když mu byl kdysi ukázán obraz Erasmův, varuje před ním své přátele, to že je „lstivý a potměšilý muž, který se posmíval Bohu i náboženství“, který ve dne i v noci vymýšlí obojaká slova, a myslí-li kdo, že řekl mnoho, neřekl prý nic“. Zlostně volá u stolu na své přátele: „To zanechávám v závěti po sobě a k tomu Vás беру za svědky všechny, že Erasma považuji za největšího nepřítele Kristova, jaký nebyl od tisíců let.“ A konečně odváží se i slov blasfemických: „Jestliže se modlím: posvěť se jméno Tvé, tož proklínám opět Erasma a všechny kacíře, kteří se rouhají a hanobí Boha.“

Ale Luther, muž plný hněvu, kterému v boji krev rozněcuje zrak, není vždy jen bojovníkem, nýbrž je také nucen občas býti diplomatem pro své učení a působení. Patrně ho přátelé upozornili, jak si nerozumně počíná, že soptí tak pustými nadávkami a pohanami proti starému a od celé Evropy ctěnému muži. Proto Luther odloží meč, bere do ruky ratolest olivovou a posílá za rok po své strašné rozpravě „největšímu nepříteli Boha“ skoro žertovný list, v němž se omlouvá, že ho tak drsně napadl. Ale nyní odmítne Erasmus příkře dorozumění. „Nejsem takové dítě,“ odpovídá drsně, „abych žertíky a lichotkami se dal uklidnit, když jsem byl napaden nejhoršími nadávkami. K čemu byly všechny ty posměšné poznámky a podlé lži, že jsem atheista, skeptik u víře, rouhač a nevím co ještě . . . Co se stalo mezi námi dvěma, není důležité, a tím méně pro mne, který jsem blízek smrti; pro každého slušného člověka, jako pro mne samého stalo se pohoršením, že Tvým opovrhlivým, nestydatým a buřičským jednáním je celý svět roztráštěn . . . a že z Tvé vůle tato bouře nespěje k dobrému konci, oč jsem já bojoval . . . Náš spor je věc soukromá, mně však je líto všeobecné bídy a nenapravitelného zmatku a za to neděkujeme ničemu jinému než

Tvé nezkrotnosti, která se nedá vésti těmi, kteří Ti dobře radí ... Přál bych Ti jiného ducha, než je Tvůj, který Tě tak velmi vzrušuje; Ty můžeš mi přát, co chceš, jen ne svou povahu, leč by ji změnil Bůh.“ S drsností u něho nebyvalou odmítne Erasmus ruku, která rozbila v sutiny jeho svět, nechce ani ctít ani znáti člověka, který porušil mír církve a způsobil nejhroznější zmatek (tumultus) ducha po Německu i po celém světě.

* * *

Avšak ve světě je zmatek a nikdo mu nemůže uniknouti, ani Erasmus. Neklid je zákonem, vnuceným mu osudem, a kdykoli touží po klidu, vzbouří se svět kolem něho. Také město Basilej, do něhož se uchýlil pro jeho neutralitu, je zachváčeno horečkou reformace. Tlupy přepadají kostely, strhují obrazy a řezby s oltářů a pálí je potom na třech velkých hranicích před hlavním chrámem. V úžase dívá se Erasmus, jak jeho věčný nepřítel, fanatismus, ohněm a mečem řádí kolem jeho domu. Jen malá útěcha je mu dopřána v tomto běsnění: „Netekla krev — kéž by tak vždy zůstalo.“ Ale nyní, kdy se Basilej stala reformovaným, stranickým městem, nechce on, jemuž se všechno stranické oškliví, déle zůstat v jeho zdech. V šedesáti letech přestěhuje se Erasmus, aby měl klid k práci, do tiššího rakouského Freiburgu, kde mu občanstvo a úřady vyjdou vstříc ve slavnostním průvodu a nabídnou mu císařský palác jako příbytek. On však odmítne nádherné bydlíště a zvolí si raději malý domek vedle mnišského kláštera, aby tam pracoval tiše a spokojeně umřel. Dějiny nemohly vytvořiti velikolepější symbol pro tohoto muže středu, který není nikde vítaný, poněvadž nechce nikde býti stranníkem: z Lovaně musel Erasmus prchnouti, poněvadž město bylo příliš katolické, z Basileje, protože se v něm šíří protestantismus. Svobodný, nezávislý duch, který není poután žádným dogmatem a nechce se rozhodnouti pro žádnou stranu, nemá na světě domova.

Konec.

JAKO ŠEDESÁTILETÝ MUŽ, unavený a vyčerpaný, sedí Erasmus ve Freiburgu opět u svých knih, uniknuv — po kolikáté už — vtíravosti a neklidu světa. Vždy patrněji trátí se jeho malé hubené tělo, jeho scvrklý, jemný obličej s tisíci vráskami vždy víc a více se připodobuje pergamenu, popsanému mystickými znaky a runami; muž, jenž kdysi vášnivě věřil v obrodu světa skrze ducha, v obnovení lidstva čistou lidskostí, mění se pozvolna v zatrpklého, posměvačného a ironického starce. Jsa jako všichni staří mládenci vrtošivý, často si stěžuje na úpadek věd, na nevraživost svých nepřátel, na drahotu a podvodné bankéře, na špatné a kyselé víno; byv velmi zklamán, cítí se vždy víc a více cizincem ve světě, který si vůbec nepřeje míru a v němž denně je rozum zákeřně ubíjen vášní, spravedlnost násilím. Jeho srdce již dávno ochablo, nikoli však jeho ruka a jeho podivuhodně jasný a čistý mozek, který jako lampa vysílá stále a neposkvrněné světlo na vše, co zapadne do zorného pole jeho neporušitelného ducha. Věrnou mu zůstává jedině nejstarší a nejlepší přítelkyně — práce. Den za dnem píše Erasmus třicet až čtyřicet dopisů, plní folianty překlady církevních Otců, doplňuje svá Colloquia, dokončuje nepřehledné množství estetic- kých a mravoučných spisů. Píše a pracuje s vědomím muže, který věří, že rozum má právo a povinnost, aby řekl věčné slovo třeba i nevděčnému světu. Avšak v duši je už dávno přesvědčen, že v této chvíli všeobecného světového bludu nemá smyslu vyzývat lidi k lidskosti, ví, že jeho vysoká a vznešená humanistická idea je přemožena. Vše, co chtěl, oč se snažil, totiž vy-

rovnání a dorozumění po dobrém místo pustého válčení, ztroskotalo o tvrdošijnost zelotů; jeho duchovní, platonský stát uprostřed pozemského státu, jeho republika učenců nenašla místa na bojišti rozvášněných stran. Válčí neurvale mezi sebou dvě náboženství, Řím, Curych a Wittenberg, bez přestání táhnou vojska mezi Německem, Francií, Itálií a Španělskem jako postupující bouře, jméno Kristovo stalo se válečným heslem a korouhví pro vojenské akce. Jak je směšné psáti ještě traktáty a napomínati knížata k rozvaze, jaký nesmysl býti ještě obráncem evangelického učení od té doby, co boží náměstkové a hlasatelé užívají slova evangelium jako válečné sekery. „Ti všickni mají na jazyku pět slov: evangelium, slovo boží, víra, Kristus a Duch, a přece vidím, že si mnozí z nich počínají tak, jako by byli ďáblem posedlí.“ Ne, vskutku nemá smyslu, aby v takové době politické předrážděnosti někdo chtěl býti ještě nadále prostředníkem a urovnávatelem; vznešený sen o mravním sjednocení, o evropské, humanistické říši je ten tam, a Erasmus sám, starý a unavený muž, který snil svůj sen pro lidstvo, je neúčinný, poněvadž nebyl slyšen. Svět jde mimo něj bez povšimnutí, už ho nepotřebuje.

* * *

Ale než svíce uhasne, vzplane vždy zoufale ještě jednou. Dříve než je idea udušena bouří doby, rozvine ještě jednou naposled svou sílu. A tak zazáří současníkům ještě jednou, nakrátko sic, ale velkolepě, erasmovská myšlenka, idea smíření a vyrovnání. Vládce obou světů, Karel V., pojal významný úmysl. Císař není už tehdy oním nerozhodným chlapcem, jakým se ukázal na říšském sněmu ve Wormsu. Zklamáním a zkušenostmi dozrál, a veliké vítězství, jehož právě dobyl na Francii, dodalo mu konečně potřebné jistoty i autority. Když se vrátil do Německa, je už rozhodnut udělati provždy pořádek v náboženských sporech a zase obnoviti, třeba i násilím, jednotu církve,

Lutherem porušenou. Chce se však ve smyslu Erasmově o to pokusiti, aby ne násilím, nýbrž dorozuměním sjednal narovnání mezi starou církví a novými ideami, chce „svolati koncil neuzatých a moudrých mužů, aby s láskou a důkladností vyslechli a uvážili všechny důvody, které by mohly vésti k vytvoření jednotné a obnovené křesťanské církve. Proto svolává císař Karel V. sněm do Augsburgu.

Augsburský říšský sněm patří k největším osudovým chvílím Německa, ba ještě více: je opravdovým horoskopem v dějinách lidstva, je jednou z těch nenávratných dějinných příležitostí, v nichž jako v zárodku se skrývá běh příštích staletí. Ačkoli nebyl snad navenek tak dramatický jako sněm wormský, není sněm augsburský méně významný než wormský svým historicky vlivným rozhodnutím. Tu i tam šlo o duchovní a rozumovou jednotu celého Západu.

Jednání v Augsburgu jsou s počátku neobyčejně přízniva erasmovské myšlence, totiž stále požadované smířlivé výměně názorů mezi duchovními a rozumovými protivníky. Neboť obě mocnosti, stará i nová církev, jsou postiženy krizí a proto jsou ochotny k velkým ústupkům. Katolická církev se už značně vzdala nedostupné pýchy, s kterou s počátku se dívala na malého německého kacíře, od té doby, co pozorovala, že reformace jako lesní požár zachvátila celou severní Evropu a že hodinu od hodiny plane dál. Již se přiklonilo k novému učení Holandsko, už i Švédsko, už i Švýcarsko, Dánsko a především Anglie. Stále zadlužená knížata všude poznávají, jak výborně zlepšuje jejich finance zabírání bohatých církevních statků ve jménu evangelia; už dávno pozbyly staré bojové prostředky Říma, klatba a exorcismus, své účinnosti, kterou měly za časů Canossy, od té doby, co jediný augustiniánský mnich bez trestu veřejně mohl spáliti na plápolajícím ohni bulu s papežským prokletím. Nejvíce však utrpělo papežské sebevědomí, když vládce klíčů musel s Andělského hradu shlížeti na popleněný Řím. „Sacco di Roma“ vyděsil na desítiletí odvahu a zpupnost kurie. Ale také na Luthera

a jeho učedníky přišly doby starostí po rušných a heroických dnech wormských. Také v evangelickém táboře špatně se vede „lůbezne svornosti církve“. Neboť dříve než se podařilo Lutherovi vybudovati vlastní církev jako pevnou organizaci, vznikají už proticírkvě Zwingliho a Karlstadtova, anglická církev Jindřicha VIII. a sekty „blouznivců“ a novokřtěnců. A tu poznal fanatic víry, jenž sám byl veskrz poctivý, že tomu, co chtěl v duchovním smyslu, rozuměli mnozí ve smyslu hmotném a využívali toho zuřivě jen k vlastnímu prospěchu. Krásně vyjadřuje tragiku pozdějších let Lutherových Gustav Freytag: „Kdo je osudem vyvolen, aby znova vytvářel nejvyšší dobro, ten zároveň ničí část svého vlastního života. Čím je svědomitější, tím hlouběji cítí ve své duši řez, který učinil v řádu světovém. To je tajná bolest, ba lítost nad každou velikou dějinnou myšlenkou.“ Po prvé se nyní projevuje i v tomto tvrdém a jindy nesmiřitelném muži trochu vůle k dorozumění a německá knížata, jeho spolupracovníci, kteří dříve jeho vůli napínali a přepínali, smýšlejí nyní též obezřetněji od té doby, co poznávají, že jejich pán a císař Karel V. má ruce volné a dobrou zbraní vyzbrojené. Mnohý z nich myslí, že by snad bylo radno nevystupovati buřičsky proti tomuto pánu Evropy; tvrdá neústupnost mohla by znamenati ztrátu hrdla i země.

Po prvé tu tedy není oné hrozné nepovolenosti, která vládla předtím i poté ve věcech víry v Německu, a tímto zmírněním fanatismu jsou dány ohromné možnosti. Neboť kdyby se došlo k dorozumnění ve smyslu Erasmově mezi starou církví a novým učením, bylo by Německo, byl by i celý svět opět duchovně sjednocen a mohla by býti zažehnána staletá válka náboženská, občanská i mezistátní se vším svým ohavným ničením kulturních i hmotných hodnot. Morální převaha Německa ve světě byla by zajištěna, nedošlo by k hanebným pronásledováním pro víru. Nehořely by hranice, index a inkvisice nemusily by svobodě ducha vypalovati svá krutá znamení, těžce zkoušená Evropa by byla ušetřena nezměrné bídy. Vždyť protivníky dělí

vlastně jen nepatrná mezera. Bude-li vzájemnou povolností překlenuta, pak přec jen zvítězí rozum, humanita, zvítězí ještě jednou Erasmus.

Mnoho dobré naděje v takové dorozumění bylo tentokrát i v té okolnosti, že protestantství nebylo zastupováno nepovoleným Lutherem, nýbrž diplomatickým Melanchtonem. Tento napodiv měkký a ušlechtilý muž, kterého oslavuje protestantská církev jako nejvěrnějšího přítele a pomocníka Lutherova, zůstal divným řízením osudu po celý svůj život také upřímným ctitelem a věrným žákem jeho velikého protivníka Erasma. Přihlížíme-li k stránce citové, je jeho rozvážné povaze humanistické a humánní pojetí evangelické nauky ve smyslu Erasmově dokonce bližší než tvrdá a přísná formulace Lutherova; Luther však sám svou osobností a silou působí na něj velmi sugestivně a podmanivě. Ve Wittenberku, v přímé Lutherově blízkosti, cítí Melanchthon úplně svou poddanost a závislost na jeho vůli, slouží mu pokorně se vši horlivostí svého jasného a organizátorsky myslícího ducha. V Augsburku však, kde po prvé nepodléhá osobní hypnose svého vůdce, může Melanchthon konečně bez omezení uplatnit také druhou stránku své povahy, své erasmovství. Netajeně se přiznává v augsburských dnech ke krajní smířlivosti, jde se svými ústupky tak daleko, že už téměř jednou nohou stojí ve staré církvi. „Augsburská konfese“, již sám vypracoval, poněvadž Luther, jak přiznává, „nemůže tak jemně a tiše kráčet“, neobsahuje nic hrubě urážlivého pro katolickou církev, ač je formulace její jasná a mistrovská; v diskusi všichni zase opatrně pomíjejí mlčením důležité sporné otázky. Tak zůstává nevyjasněna nauka o predestinaci, o kterou Luther tak rozhořčeně a urputně bojoval s Erasmem, rovněž nejchoulostivější body, jako božské právo papežství, character indelebilis, nezničitelné znamení kněžství, počet sedmi svátostí. Na obou stranách ozývají se kupodivu smířlivá slova. Melanchthon píše: „Uznáváme autoritu římského papeže a každou oddanost církvi, jestliže nás jen římský papež neodmítá“, na

druhé straně prohlašuje zástupce Vatikánu polooficiálně, že je možno diskutovati o manželství kněží i o přijímání pod obojí. A přes všechny obtíže jsou už všichni účastníci naplněni tichou nadějí. Kdyby tu byl býval muž s velikou mravní autoritou, muž s hlubokou vášnivou touhou po míru, a kdyby byl využil větší síly své zprostředkovatelské výmluvnosti, svého umění logického, mistrovství slovní formulace, byl by mohl snad ještě v posledním okamžiku sjednotiti protestanty a katolíky, s nimiž oběma byl v úzkém vztahu, s těmito svými sympatiemi, s oněmi svou věrností — a myšlenka evropské jednoty byla by zachráněna.

Jediným takovým mužem je Erasmus, a císař Karel, pán obou světů, pozval jej výslovně na říšský sněm, když jej před tím požádal o radu a zprostředkování. Tu však se znovu opakuje forma erasmovského osudu, že tomu předvídavému muži, jenž se však nikdy neodvážil vpřed, vždy jen bylo určeno, aby poznával jako nikdo jiný dějinné okamžiky, aby však propásl rozhodnutí pro osobní slabost a nevyčísitelnou nesmělost: tu se opakuje jeho historická vina. Stejně jako na sněmu ve Wormsu, chybí Erasmus také na sněmu augsburském; nemůže se odhodlati, aby osobně zápasil za svou věc, za své přesvědčení. Ovšem píše listy, mnoho listů oběma stranám, listů velmi chytrých, velmi ušlechtilých, velmi přesvědčivých; snaží se pohnouti k největší povolnosti přátele v obou táborech, Melanchthona a na druhé straně papežského legáta. Ale psané slovo v kritické a osudové chvíli nemá té síly jako vřelá a živá výzva — a potom — vždyť i Luther posílá z Koberku poselství za poselstvím, aby posílil Melanchthona k větší tvrdosti a tvrdošijnosti, než jakou by projevil z vnitřního popudu. Nakonec se stupňují protivy znova, poněvadž pravý, geniální prostředník tu není osobně přítomen, a v nesčetných diskusích se drobí myšlenka dorozumění jako úrodné semeno mezi žernovy. Veliký koncil augsburský rozerve křesťanstvo, které chtěl spojití, navždy ve dvě vyznání, místo míru přináší světu nesvár. Tvrdě

vyvozuje Luther svůj závěr: „Bude-li z toho válka, ať je, dosti jsme nabízeli a učinili.“ A Erasmus praví tragicky: „Jestliže uvidíš, jak se ve světě rodí hrozné zmatky, pamatuj na to, že Erasmus je předpověď!“

* * *

Od té chvíle, co jeho „erasmovská“ myšlenka utrpěla poslední rozhodnou porážku, je tento starý muž ve své knižní kobce ve Freiburgu už jen neužitečnou bytostí, jen bledým stínem své někdejší slávy. A sám cítí nejlépe, že muž tiché povolnosti není na místě „v tomto hřmotícím, nebo lépe řečeno, běsnícím věku“. K čemu by měl ještě dlouho vléci své křehké, dnavé tělo světem, jenž se odcizil všemu smírnému smýšlení? Erasmus se nasytil života, kdysi tak milovaného; s jeho rtů ozve se dojemně prosebný výkřik, „kéž by mě Bůh konečně už povolal k sobě z tohoto šilícího světa!“ Neboť kde má duchovní život ještě nějaký útulek, jestliže fanaticismus štve lidská srdce? Vznesená říše humanismu, kterou vybudoval, je napadena nepřáteli a napolo už dobytá, zašly časy „eruditionis et eloquentiae“, lidé nenaslouchají už jemnému, vybroušenému slovu básnickému, nýbrž jen hrubé a vášnivé politice. Myšlení propadlo sektářskému bludu, uniformovalo se v luterství nebo papeženství, učenci nebojují už uhlazenými listy a brožurami, nýbrž zahrnují se navzájem sprostými nadávkami jako hokynářky, nikdo nechce rozuměti druhému, nýbrž každý chce jinému násilím takřka vpáliti stranickou víru, svou doktrínu, a běda těm, kdož chtějí zůstatí stranou a držeti se svého vlastního přesvědčení; proti těm, kteří chtějí státí mezi stranami nebo nad stranami, obrací se obojí nenávisť. V jaké osamělosti se ocitá za takových dob ten, kdo lpí na duchovním životě. Ach, pro koho je ještě třeba psáti, když uprostřed politického štěkotu a křiku uši ohluchly pro jemné odstíny tónů, pro neurážlivou a důtklivou ironii, s kým možno theologicky disputovati o bož-

ském učení od té doby, co se dostalo do rukou doktrinářů a zelotů, kteří jako poslední a nejlepší důkaz své pravdy povolávají soldatesku, rejtary a děla? Počaly se štvánice na lidi, myslící jinak a svobodně, nastala diktatura jednostrannosti, která myslí, že šibenicemi a meči katovými slouží křesťanství, a právě po mužích nejvyššího duchovního života, nejodvážnějších mezi vyznavači, sápe se násilí nejsurovější. Přišla bouře, kterou předpověděl; ze všech zemí pronikají děsivé zprávy k jeho zoufalému a umdlenému srdci. V Paříži byl po dlouhých mukách upálen jeho překladatel a žák Berquin, v Anglii jeho nejušlechtlejší přátelé, milovaný John Fisher a Tomáš Morus, byli zavlčeni pod katovu sekeru (šťastný, kdo má sílu býti mučedníkem pro svou víru) a Erasmus sténá, když slyší tyto zprávy: „Je mně, jako bych byl v nich sám zemřel.“ Zwingli, s nímž si často a přátelsky dopisoval, byl zabit na bojišti u Kappelu, Tomáš Münster zemřel v mukách, nad něž krutější by nemohli vymyslet ani pohané nebo Číňané. Novokřtěncům byly vytrhávány jazyky, predikanti drásáni žhavými kleštěmi a smaženi u kacířského kolu, kostely byly pleněny, knihy páleny, města vypalována. Řím, nádhera světa, byl žoldnéři zpusťošen — ó Bože, jaké zvířecí pudy se vybíjejí ve Tvém jméně. Ne, svět již nemá místa pro svobodu myšlení, pro dorozumění a shovívavost, tyto základní myšlenky humanistického učení. Umění nemohou kvěsti na tak krvavé půdě, na desetiletí, na staletí, snad dokonce navždy zmizela doba nadnárodního společenství, a také latina, tato poslední řeč sjednocené Evropy, řeč jeho srdce, odumírá: tož zemři také Ty, Erasme!

* * *

Avšak podle určení svého osudu musí věčný kočovník ještě jednou, tentokrát ovšem již naposled, vydati se na cestu. Ještě jednou, skoro v sedmdesáti letech, prchá náhle ze svého domova. Posedla ho docela nevysvětlitelná touha, aby opustil

Freiburk a odešel do Brabantu; povolal ho tam sice vévoda, ale v nitru volá jej kdosi jiný — smrt. Tajemný neklid se ho zmocnil a on, jenž svůj celý život ztrávil jako občan světa, muž z vlastní vůle, bez domova, pociťuje tesknou a láskyplnou touhu po rodné zemi. Mdlé tělo chce nazpět, odkud přišlo, tušení ho neklame, že putování jeho se blíží konci.

Avšak nedospěje již k cíli. V malém cestovním kočáře, jakého jinak užívají jen ženy, byl chřadnoucí Erasmus dovezen do Basileje, tam chce stařec ještě nějakou dobu odpočívati a čekati, až ledy roztají a až bude s jarem moci odplouti do rodného Brabantu. Basilej jej zatím upoutá pevně, tam je přece ještě vždy trochu duchovního tepla, tu žijí ještě stále někteří věrní přátelé, syn Frobenův, Auerbach i jiní. Postarají se o pohodlný útulek pro nemocného, vezmou jej k sobě a je tu ještě také staré nakladatelství. Erasmus může rozradostněn opět sledovati proměnu myšleného a psaného slova ve slovo tištěné, dýchati mastný zápach lisu, držeti krásné knihy s jasným tiskem v rukou a vésti poučné rozhovory s nimi, jež jsou tak podivuhodně tiché a skvěle pokojné. Docela tiše a uzavřen světu, příliš mdlý a příliš zesláblý, aby opustil lůžko na více než na čtyři až pět hodin denně, ztráví Erasmus své poslední dni života v duševním chladu. Má pocit, že je zapomenut a tajně odsouzen, neboť katolíci již oň nedbají a protestanti se mu posmívají, nikdo ho už nepotřebuje, nikdo si neřádá jeho rozsudku a rozhodnutí. „Nepřátel mých je více a více, přátel méně,“ naříká si zoufale opuštěný muž, pro něhož humánní duchovní styk byl nejkrásnější a nejradostnější potřebou života.

Však hle: ještě jednou jako zpožděná vlašťovka zaklepe na okno, jež je již potaženo zimním přímrazkem, slovo úcty a pozdravu do jeho opuštěnosti: „Vše, co jsem a co umím, mám jediné od Tebe, a kdybych to nepřiznal, byl bych nejnevědčejším člověkem všech dob. *Salva itaque etiam atque etiam, pater amatissime, pater decusque patriae, litterarum assertor, veritatis propugnator invictissime.* Buď mnohokrát pozdraven,

milovaný otče a chloubu vlasti, ochránče umění, nepřemožitelný bojovníku za pravdu.“ Jméno muže, který píše tato slova, převyšší v budoucnosti jméno Erasmo; je to François Rabelais, který v červánkách své mladé slávy pozdravuje večerníci umírajícího mistra. A potom dochází ještě jiný list, list z Říma. S nedočkavostí jej sedmdesátiletý Erasmus otvírá, s trpkým úsměvem jej odkládá! Nevysmívají se mu? Nový papež nabízí kardinálský klobouk s nejbohatšími prebendami jemu, který po celý život s opovržením zamítal všechny úřady, jen aby zůstal nezávislý. Důstojně odmítá tuto skoro urážlivou poctu: „Mám na smrtelné posteli vzít na sebe břemena, jež jsem po celý život odmítal? Nikoli, sluší se svobodně zemřít tomu, kdo svobodně žil. Svobodně a v občanském šatě, bez vyznamenání a světské pocty, volný jako všichni samotáři a samoteni jako všichni volní lidé.“

Věčná a nejvěrnější přítelkyně všech samot a nejlepší těšitelka, práce, zůstává nemocnému až do poslední hodiny. Leže v lůžku s tělem bolestně zkrouceným, píše a píše Erasmus třesoucíma rukama ve dne i v noci své výklady k Origenovi, brožury a listy. Již nepíše pro slávu, pro výdělek, nýbrž jedině z tajemné rozkoše, aby se ještě stále učil zduchovněním života, aby učení plněji žil, aby dýchal a vydechoval vědění; jen toto věčné prodloužení všeho pozemského bytí, jen tento koloběh udržuje ještě v pohybu jeho krev. Jsa činný až do posledního okamžiku, uniká světu svatým labyrintem práce, světu, který neuznává a kterému nerozumí, světu, který ho nechce uznati a jemu rozuměti. Konečně přistupuje veliká utěšitelka k jeho loži. Už je nablízku smrt, které se Erasmus po celý život tak nesmírně bál; teď však jsa unaven hledí jí vstříc tiše a skoro vděčně. Jeho duch zůstává jasný až doposledka, s Jobovými přáteli srovnává ještě své přátele Frobena a Auerbacha, kteří stojí u jeho lože, a baví se s nimi plynou a duchaplnou latinou. Ale potom, v poslední minutě, kdy se mu již nedostatkem dechu svírá hrdlo, stane se něco podivného: on, veliký humanistický

učenec, který po celý život mluvil a řečnil jen latinsky, zapomene náhle svou obvyklou a běžnou řeč. A v hluboké úzkosti lidského stvoření koktají jeho tuhnoucí rty náhle slova: „Lieve God“, jimž se doma v dětství naučil, první a poslední slova v životě jsou pronesena týmž dolnoněmeckým nářečím. A potom už jen povzdechl a došel míru, jehož si vždy tak vroucně žádal pro celé lidstvo.

Erasmův odkaz.

V TOUŽ DOBU, kdy umírající Erasmus zanechává příštím pokolením svůj duchovní odkaz evropské sjednocenosti jako nejušlechtilější úkol, objevuje se ve Florencii jedna z nejrozhodnějších a nejodvážnějších knih světových dějin, proslulý „Principe“ Mikuláše Macchiavelliho. V této matematicky jasné učebnici bezohledné politiky moci a úspěchu je formulován tak jasné protiklad erasmovství jako v katechismu. Žádá-li Erasmus od knížat i národů, aby podřizovali své osobní, egoisticko-imperialistické názory dobrovolně a pokojně bratrskému společenství celého lidstva, povyšuje Macchiavelli touhy po moci a síle u každého knížete, každého národa za nejvyšší a jediný cíl myšlení a jednání. Všecky síly národního společenství mají sloužiti myšlence národní s náboženskou oddaností, zájem státní, nejvyšší rozvoj vlastní individuality musí jim býti jediným nejvyšším viditelným účelem a konečným cílem veškerého historického rozvoje a jeho bezohledné provádění nejvyšším posláním ve světovém dění; posledním smyslem všeho je pro Macchiavelliho moc a její vzrůst, pro Erasma spravedlnost.

Tím je dána pro všechny časy ideová forma dvou velikých a věčných základů světové politiky, praktická a ideální, diplomatická a etická politika státní a politika lidství. Podle Erasma, filozofa a tichého pozorovatele světa, patří politika ve smyslu Aristotelově, Platonově a Tomáše Aquinského do kategorie etiky; vládce, vůdce státu má býti především služebníkem zbožnosti, exponentem mravních ideí. Podle Macchiavelliho, diplomata z povolání, jenž se dobře vyzná v praxi státních kanceláří,

představuje politika vědu amorální a docela samostatnou. S etikou má zrovna tak málo společného jako astronomie a geometrie. Kníže a vladař nesmí snít o lidstvu, jež by bylo jen matným a nespolehlivým pojmem, nýbrž musí počítati plně a nesentimentálně s lidmi, jako s jedinečným daným materiálem, a využití jejich silných i slabých stránek s největším vypětím psychologickým pro sebe a svůj národ; jsa chladný a bez citu, stejně jako hráč šachu, nemá míti ohledů ke svým protivníkům, jeho povinností je všemi prostředky, dovolenými i nedovolenými, získati svému národu nejvyšší dosažitelné výhody a převahu. Moc a dosázení moci je pro Macchiavelliho nejvyšší povinností, úspěch pak rozhodujícím právem knížete i národa.

V skutečném průběhu dějin ovšem se uskutečnilo pojetí Macchiavelliho, velebící princip násilí. Nikoli vyrovnávající a smírčující politika lidskosti, nikoli „erasmovství“, nýbrž politika panovnické moci ve smyslu knihy „Principe“, která bez rozmýšlení využívá každé příležitosti, určovala od té doby dramatický vývoj evropských dějin. Celá pokolení diplomatů se naučila jejímu chladnému umění z politické počtenice krutě bystrozrakého Florentšana, hranice mezi národy byly znamenány krví a železem a stále znova překreslovány. Nepřátelství, nikoli spolupráce, bičovalo vášnivou energii ve všech národech evropských. Ale erasmovská myšlenka dosud nikdy netvořila dějin a neměla patrného vlivu na utváření osudů evropských: veliký humanistický sen o odklizení protiv v duchu spravedlnosti, vytoužené sjednocení národů ve znamení společné kultury zůstalo utopií, nesplněnou a snad nespelnitelnou v oblasti naší skutečnosti.

Avšak ve větě duchovním mají místo všechny protivy: I to, co se ve skutečnosti nikdy vítězně neprojeví, zůstává v duchovním světě účinné jako dynamická síla, a právě nesplněné ideály se osvědčují jako zcela nepřemožitelné. Idea, která se neuskutečňuje, není proto ani přemožena ani se nejví klamnou — je neméně nutným požadavkem, i když je potlačována; naopak,

jen ideály, které se nevypotřebovaly uskutečňováním nebo se nekompromitovaly, působí jako mravní vzpruha v každém novém pokolení. Jen ideály, které se dosud nesplnily, věčně se vracejí. Proto není znehodnocením ve světě duchovním, že humanistický, erasmovský ideál, tento první viditelný pokus o evropské dorozumění, nikdy nedošel k moci a sotva kdy k nějaké politické účinnosti; vůle k nadstranictví již svou podstatou nemůže vésti ke stranictví a majorisování a sotva možno doufat, že ona nejsvětější a nejvyšší forma života — goethovská umírněnost — bude kdy formou a obsahem duše davu. Každý humanistický ideál, jenž spočívá na šíři světového rozhledu a čistotě srdce, je předurčen, aby zůstal ideálem vyvolenců ducha, jsa darem jen pro málokteré, a aby jimi byl jako dědictví odevzdáván od ducha k duchu, od pokolení k pokolení; nikdy však tato víra v příští společný osud našeho lidstva v žádné době, i když to bude doba největších zmatků, úplně se neztratí. Co zanechal Erasmus, zklamaný muž, jenž přec neměl býti zklamán, uprostřed válečných zmatků a rozpoltění Evropy jako odkaz, nebylo ničím jiným než obnoveným, prastarým, toužebným snem všech náboženství a mytů o přicházejícím a nezadržitelném zlidštvování lidstva a o triumfu jasného a spravedlivého rozumu nad zištnými a pomíjejícími vášněmi. Byv po prvé pragmaticky zobrazen nejistou a často váhavou rukou, oživoval tento ideál vždy novou nadějí zraky deseti a dvaceti pokolení Evropy. Nic není docela marné, co kdy vyšlo z jasného myšlení a bylo myšleno a řečeno s čistou mravní silou; i když to bylo zformováno slabou rukou a jen nedokonale, povzbuzuje to mravního ducha stále k nové formulaci. Bude slávou Erasma, jenž byl v pozemském prostoru přemožen, že ukázal myšlence humanity literární cestu do světa, myšlence nejprostší a zároveň věčné, že je nejsvětější povinností lidstva, aby šlo k vyšší humanitě, duchovnosti a rozumu. Po něm hlásá jeho žák Montaigne, jemuž nelidskost znamená nejhorší ze všech neřestí, „que ie n'ay point le courage de concevoir sans horreur“, evangelium

porozumění a shovívavosti. Spinoza žádá místo slepých vášní „intelektuální lásku“, Diderot, Voltaire, Lessing, skeptikové stejně jako idealisté, bojují proti omezenosti názorů ve prospěch vše chápající tolerance. V Schillerovi vznese se toto evangelium světoobčanství na perutích básnických, Kant vyslovuje požadavek věčného míru, opět a opět až Tolstému, Gandhimu a Rollandovi dožaduje se duch dorozumění s logickou silou svého mravního práva místo pěstního práva násilí; znovu a znovu vytryskuje víra v možné usmíření lidstva právě v okamžicích nejžárlivějších rozporů, neboť lidstvo nebude moci nikdy a nikde žít a tvořit bez tohoto útěšného přeludu o vzestupu k mravnímu ideálu, bez snu o posledním a konečném dorozumění. Nechť si chytří a chladní počtáři znova a znova dokazují nesplnitelnost erasmovství a nechť jim stále a stále dává skutečnost za pravdu: bude vždy třeba těch, kteří přes všechny rozdíly ukazují na svazky mezi národy a kteří s pevnou důvěrou obnovují v srdci lidstva myšlenku příštího věku vyšší humanity. V tomto odkazu je skryto veliké tvůrčí zaslíbení. Neboť jen to, co povznáší ducha do oblastí všelidských nad vlastní životní prostor, dává jednotlivci sílu nad jeho síly. Jenom při nadosobních a sotva splnitelných požadavcích vycitují lidé a národové pravou a svatou míru svých možností.